

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI**

**İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYOLARIN
FIKHÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

AYŞE BEYZA APA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. ORHAN ÇEKER
DR. ÖĞR. ÜYESİ MAİDE BARIŞ**

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Ö g r e n c i n i n	Adı Soyadı	Ayşe Beyza Apa		
	Numarası	20810601127		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
Tezin Adı	İhtiyaç Fazlası Embriyoların Fikhî Açından Değerlendirilmesi			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ayşe Beyza Apa
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Ö ğ r e n c i n i n	Adı Soyadı	Ayşe Beyza Apa		
	Numarası	208810601127		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Lisans	Yüksek	✓
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Orhan Çeker, Dr. Öğr. Üyesi Maide Barış		
Tezin Adı	İhtiyaç Fazlası Embriyoların Fikhî Açından Değerlendirilmesi			

Kadim dinlerden Hammurabi Kanunlarına kadar pek çok yerde geçen cenin ve ceninin hakları, günümüzde gelişen tıp bilimiyle beraber gündemdeki yerini korumaktadır. Tüp bebek merkezlerinde ihtiyaç fazlası haline gelerek imha edilmeyi bekleyen embriyolar ise henüz cenin dahi değildir. Bu çalışmada bilimsel araştırmalarda ve tedavi edici uygulamalarda kullanılma potansiyeli taşınması açısından oldukça cezbedici olan ihtiyaç fazlası embriyolara İslâm hukuku ve Türk hukuku açısından bakılarak ihtiyaç fazlası embriyoların hakları îzah edilmeye çalışıldı.

Tezin ilk bölümünde embriyonun ne olduğu, sun'î embriyo elde etme teknikleri ve ihtiyaç fazlası embriyoların durumları incelendi. İkinci bölümde ihtiyaç fazlası embriyoların fikhî, hukukî ve ahlâkî konumundan bahsedildi. Çalışmanın 3. bölümünde ise ihtiyaç fazlası embriyoların kullanım alanları incelenerek, ihtiyaç fazlası embriyoların bahsedilen alanlarda kullanılması hakkında fikhî ve hukukî değerlendirmelerde bulunuldu.

Anahtar kelimeler: Artık embriyo, atık embriyo, pre-embriyo, surplus embriyo, yedek embriyo.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

A u t h o r ' s	Name and Surname	Ayşe Beyza Apa		
	Student Number	20810601127		
	Department	Basic Islamic Sciences / Islamic Law		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	✓	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Orhan Çeker; Asst. Prof. Maide Barış		
Title of the Thesis/Dissertation	Evaluation of Surplus Embryos from a Fiqh Perspective			

The rights of the foetus and the foetus, which are mentioned in many places from ancient religions to the Code of Hammurabi, are still on the agenda today with the developing medical science. Surplus embryos waiting to be destroyed in IVF centres are not even fetuses yet. The rights of surplus embryos, which are very attractive in terms of their potential to be used in scientific research and therapeutic applications, were tried to be explained by looking at surplus embryos from the perspective of Islamic law and Turkish law.

In the first part of the thesis, the definition of the embryo, the techniques of obtaining artificial embryos and the status of surplus embryos were analysed. In the second part, the jurisprudential, legal and ethical position of surplus embryos was mentioned. In the third part of the study, the areas of use of surplus embryos were examined and jurisprudential and legal evaluations were made about the use of surplus embryos in the mentioned areas.

Key words: Excess embryo, spare embryo, surplus embryo, pre-embryo, waste embryo.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
3. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI	3
4. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

EMBRİYONUN TANIMI, SUN'Î EMBRİYO OLUŞTURULMASI VE İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYO

1.1. EMBRİYONUN TANIMI.....	8
1.1.1. Lafzî Tanımı	8
1.1.2. Bilimsel Tanımı	9
1.1.3. Normatif Tanımı	10
1.2. SUN'Î EMBRİYO OLUŞTURULMASI.....	10
1.2.1. In Vitro Fertilization (IVF)	11
1.2.2. Zigotların Fallop İçi Transferi (Zygote Intrafallopian Transfer-ZIFT) 13	
1.2.3. Gametlerin Fallop İçi Transferi (Gamete Intrafallopian Transfer-GIFT)	13
1.2.4. İntrasitoplazmik Sperm Enjeksiyonu (IntraCyttoplasmic Sperm Injection-ICSI)	13
1.2.5. Yapay Döllenme (Intrauterin İnseminasyon-IUI).....	14
1.3. İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYO	14
1.3.1. Tanımı	14
1.3.2. Tüp Bebek Merkezlerinde İhtiyaç Fazlası Embriyoların Durumu	16

İKİNCİ BÖLÜM

İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYONUN KONUMU

2.1. FIKHÎ KONUM.....	20
2.2. HUKUKÎ KONUM	29
2.2.1. Yaşama Hakkı Bakımından	30
2.2.2. Türk Medeni Kanunu (TMK) Bakımından.....	32
2.3. AHLÂKÎ KONUM	37
2.3.1. İnsan Onuru Argümanı	39
2.3.2. SKIP Argümanları	41
2.3.3. Biyolojik Gelişim Argümanları	45
2.3.4. Doğal Ortamla İlgili Argümanlar	46

2.3.5. Tedricilik Argümanı	47
2.3.6. Canlanma Argümanı	47
2.3.7. Duyumsama Argümanı	48
2.3.8. İlişkiler Argümanı.....	49
2.3.9. Genel Değerlendirme	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYONUN KULLANIM ALANLARI VE BUNUN YANSIMALARI

3.1. İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYONUN KULLANIM ALANLARI.....	55
3.1.1. Klonlama/Kopyalama	56
3.1.2. Kök Hücre Araştırmaları	59
3.1.3. Genetik Müdahale	62
3.1.4. Hastalık Modelleme (Embryonic Diseases Modelling).....	65
3.1.4.1. Kök Hücreler.....	66
3.1.4.2. İnsan Organoidleri	67
3.1.4.3. İnsan Embryoidleri	68
3.2. FIKHÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRME	69
3.3. HUKUKÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRME.....	86
SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA.....	99

KISALTMALAR DİZİNİ

ANY	: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
CRISPR	: Clustered Regularly Interspaced Palindromic Repeats
ÇPN	: Çinko Parmak Nükleaz
DİYK	: Din İşleri Yüksek Kurulu
EKH	: Embriyonik Kök Hücre
GIFT	: Gamete Intrafallopian Transfer (Gametlerin Fallop İçi Transferi)
ICSI	: IntraCytoplasmic Sperm Injection (İntrasitoplazmik Sperm Enjeksiyonu)
IUI	: Intrauterin İnseminasyon (Yapay Döllenme)
IVF	: In Vitro Fertilisation
md.	: Madde
PGT	: Preimplantasyon Genetik Tanı
SGM	: Somatik Genetik Müdahale
SHYGM	: Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TEBEN	: Transkripsiyon Etkinleştirici-Benzeri Efektör Nükleaz
TMK	: Türk Medeni Kanunu
ÜYTE	: Üremeye Yardımcı Tedavi
ZIFT	: Zygote Intrafallopian Transfer (Zigotların Fallop İçi Transferi)

ÖN SÖZ

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

İslâm dini için insan, Allah'ın ruh üflenmesi suretiyle ünsiyet kazandırdığı öyle bir varlıktır ki, yeryüzünün halifesidir. İnsan, tüm yaratılmışlara üstün kılınmak suretiyle, yüksek bir değeri hâiz kılınmıştır. Böylesine öneme sahip bir varlık olan insanın yaratılış merhaleleri Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça anlatılmak suretiyle, Yüce Allah takdir ve kudretini idrak etmemizi istemektedir.

Embriyo, ileride insan olma sıfatını kazanacak olması dolayısıyla korunmaya değer bir varlıktır. Mâmâfih, Gazze'de yaşanan soykırımda da görüleceği üzere, *insan* hayatının bu kadar değersiz olduğu 2024 yılında, embriyonun âkıbetini konuşmak beyhûde görünse de, bunu konuşmak zorundayız. Bu çalışmada, ihtiyaç fazlası embriyoların imha edilmesinden bilimsel araştırmalarda kullanılmasına İslâm hukuku ile Türk hukukunun nasıl baktığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Henüz bir lisans talebesi iken bizlere “Fıkıhta Cenin Hukuku” adlı kitabını armağan ederek bu konulara olan merakımın ilk tohumunu atan ve bu zamana kadar her sorumu sabırla cevaplayan, yol gösteren ve şefkatini üzerimde hissettiğim biricik hocam Prof. Dr. Ülfet Görgülü'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, yüksek lisans sürecimin en zor zamanlarında bana rehberlik eden, öğrencilerinin ilham kaynağı, ikinci tez danışmanım sevgili Dr. Maide Barış hocama şükranlarımı sunuyorum.

Gerek tez sürecimin başında gerekse süreç içerisindeki ilgi, alaka ve yönlendirmelerinden ötürü başta ilk danışmanım Prof. Dr. Orhan Çeker olmak üzere, Prof. Dr. Ahmet Yaman, Doç. Dr. Ahmet Ekşi, Doç. Dr. Abdullah Acar ile savunma esnasındaki katkılarından ötürü jüri üyelerim Doç. Dr. Ahmet Akman ile Doç. Dr. İsa Atçı hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Tez yazım sürecinde düştüğüm zaman elimden tutan, varlıklarına şükrettiğim arkadaşlarım Hâkime Gülay Tunç'a, Arş. Gör. Firuze Yiğit'e, Arş. Gör. Rabia Büşra Erafşar'a, Av. Betül Ekici'ye, Masooma Akhter ve Şaziye Noyan'a çok teşekkür ederim.

Son olarak, yüksek lisans sürecimde dâr-ı bekâya irtihâl eden, göz bebeğim Anneciğim'e, beni bugünlere getirdiği için, üzerimdeki tüm emekleri, maddî mânevî desteği için çok ama çok teşekkür ediyorum. Bu merhalede aldığım kararlarda yanımda duran ve bana her dâim güç veren sevgili aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

“Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Dönüş de ancak Allah'adır.”

Ayşe Beyza Apa
Konya, 2024

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Bir embriyo, tıbbî açıdan oldukça önemli özelliklere sahiptir. Yapısı gereği pek çok tedâvide başrol oynayabilir. Bu yüzden bilim insanları, embriyoyu çeşitli araştırmalarda kullanmak istemektedirler. Bu amaçlar insanlığın yararına olacak tedâvi yöntemleri geliştirmek olabileceği gibi cilt maskeleri ve yüz kremlerinin verimini artırmak gibi kozmetik amaçlı uygulamalar dahi olabilir. Embriyo kullanımını -dolayısıyla da- tüketimini gerektiren böylesi uygulamalarda güdülen amacın meşrûluğu ve iktizâsı tartışmasına, ileride insan olma potansiyeline sahip olan embriyoya basit bir hücre muamelesi yapmanın insan onuruna aykırı olup olmayacağı tartışması da eklenmektedir. Bizim çalışmamız özelinde ise, yukarıda bahsedilen amaçlarla sıfırdan embriyo üretilip kullanılarak embriyonun yaşam hakkının ihlâl edilmesi yerine mevcut yasal düzenlemelere göre imhâ edilecek olan embriyonun araştırma yahut tedâvi amacıyla kullanılıp kullanılmayacağını fikhî açıdan değerlendirmek ve hukukî açıdan bu duruma çözüm önerisi sunmak konu edinilmiştir. Bu açıdan tez konumuz, literatüre önemli bir katkıda bulunmayı amaçlarken, uygulamadaki “embriyo imhâsı” problemini de fikhî açıdan ele alacaktır. Pek çok çalışmada, ceninin fikhî konumu ele alınmış olmasına karşın, ihtiyaç fazlası embriyoların konumuna fikhî açıdan bakılması dolayısıyla bu çalışma, diğer çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

Tüp bebek merkezlerinde bekleyen ihtiyaç fazlası embriyoların âkıbetinin irdelendiği bu araştırmanın girişinde konunun kapsamı, amacı ve önemine dair kısa açıklamalara yer verilmiştir. Birinci bölümde ilk olarak embriyo ve ihtiyaç fazlası embriyo kavramlarının hukukî ve tıbbî anlamına değinilip, ardından konumuzu ilgilendirdiği kadarıyla tüp bebek merkezlerinde embriyo oluşum ve saklama aşamaları anlatılmıştır. İkinci bölümde ise embriyonun hukukî statüsü, mezheplerin de görüşlerini aktarmak suretiyle İslâm hukuku ve Türk hukuku açısından incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, ihtiyaç fazlası embriyonun kullanım alanları, ne gibi araştırmalara konu olduğu anlatılarak araştırmalarda ya da tedâvi amacıyla kullanılıp kullanılmayacağı, fikhî ve hukukî açıdan incelenmiştir. İslâm hukuku açısından mezheplerin embriyoya bakışları ele alınmış, mer'î hukuk açısından ise güncel mevzuat ve yüksek yargı kararlarına yer verilmiştir. Nihâyetinde *Sonuç* kısmı ise elde edilen verilerin ve görüşlerin analizini yansıtan bir özet ve değerlendirme niteliğindedir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Öncelikli olarak konuyla ilgili kapsamlı bir literatür taraması yapılmış ve bunun için çeşitli çevrimiçi veri tabanları kullanılmıştır. Bu aşamada tezler, kitaplar, e-kitaplar, makaleler, gazete, dergi makaleleri ve web siteleri gibi geniş ikincil verileri sağlayan mevcut yerli ve uluslararası literatür kullanılmıştır. Çalışmada tüm bu yazılı kaynakların bir derlemesi yansıtılmıştır.

Araştırılan konu ile ilgili basılı kaynaklara ulaşmak için kütüphane katalogları, elektronik ortamlar ve kütüphanelerden yararlanılmıştır. Bu noktada kitap, dergi ve makale taraması yapılarak üniversite kütüphaneleri ve Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi'nden faydalanılmıştır.

İnternet ortamında yayınlanan konu ile ilgili elektronik kaynaklar tespit edilerek incelenmiştir. İnternet ortamında yayınlanan makalelere ulaşmak için kullanılacak başlıca platformlar: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Turcademy, Dergipark, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi ile üniversitelerin ilahiyat/hukuk fakültesi dergilerinin online arşivleridir.

Araştırma konusu ile ilgili yayınlanmış olan güncel fetvâlar ile özellikle global çapta önem taşıyan yargı kararları; ilgili fetvâ meclislerinin ve yargı mercilerinin online arşivlerinden taranarak değerlendirilmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

İhtiyaç fazlası embriyoların tedâvi ve bilimsel amaçlı kullanılmasının fikhî ve hukukî boyutlarının inceleneceği bu çalışmada, güncel fikhî ve hukukî yaklaşımlar değerlendirilecek olup, özellikle son 20 yıl içindeki gelişmelere odaklanılacaktır. Nitekim bu dönem, biyoteknolojideki ilerlemeler ve embriyo araştırmaları ile ilgili gelişmelerin yoğunlaştığı bir dönemdir.

Bu araştırmada, ihtiyaç fazlası embriyoların konumunu belirlerken Türkiye'deki fikhî ve hukukî durum ele alınacak olsa da karşılaştırmalı analizler yapmak amacıyla zaman zaman başka uygulamalara da değinilecektir. Fikhî değerlendirme yapılırken İslâm hukukunda embriyo araştırmalarına dair yaklaşımlar değerlendirilecek; hukukî değerlendirme yapılırken Türk Medeni Kanunu ve sağlık hukuku bağlamında ihtiyaç fazlası embriyoların kullanımı ile ilgili mevcut yasal düzenlemeler incelenecektir. Ayrıca, embriyo araştırmalarına dair uluslararası hukuk ve insan hakları boyutları da ele alınacaktır.

Embriyonun ahlâkî konumu ele alınırken; embriyo araştırmaları ve kullanımı ile ilgili etik tartışmalar, biyomedikal etik ve İslâm etiği perspektifinden değerlendirilecektir. Bu bağlamda, insan hayatının başlangıcı, insan onuru ve insan hakları gibi temel etik ilkelere yer verilecektir.

Araştırma, literatür taraması ve doküman analizi yöntemleriyle yürütülecektir. Bu çerçevede, ilgili fikhî metinler, yasal belgeler, fetvâlar ve akademik makaleler incelenecektir. Alan çalışması yapılmayacak, ancak konu ile ilgili uzman görüşlerine ikincil kaynaklar üzerinden yer verilecektir.

4. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

Tüp bebek yoluyla çocuk sahibi olmak isteyen çiftler için tüp bebek merkezlerinde birden fazla embriyo üretilir. Çiftler çocuk sahibi olduğunda yahut olmaktan vazgeçtiğinde üretilmiş ihtiyaç fazlası embriyolar istekleri dâhilinde saklanır, fakat boşanma ya da taraflardan birinin vefatı hâlinde imhâ edilir. Pek çok bilimsel araştırmanın öznesi olan embriyonun araştırma ya da tedâvi amacıyla üretilip üretilmeyeceği etik-hukukî-ahlâkî açılardan tartışmalı olduğundan, bu çalışmada, hâlihazırda üretilmiş ve en nihâyetinde belirli bir sürenin sonunda imhâ edilecek olan embriyoların âkıbetlerine yönelik bir alternatif sunulmak istenmiştir.

Aşağıdaki eserler, bu konuyu başlıklarında görüleceği üzere sınırlı bir biçimde ele almışsa da bizim çalışmamızda İslâm hukuku ve Türk hukuku ile mukayeseli bir şekilde irdelenecektir:

- Akpınar, Selim. Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Alkış, Alpaslan - Tabak, Tayyibe. “Yapay Embriyo Üzerindeki Müdahalelerin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 38 (31 Aralık 2021), 89-119. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.988920>
- Altınsaban, İpek. Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/56451.pdf>
- Aydın, Öztürk. Üremeye Yardımcı Tedavi Yöntemlerinden Doğan Hukuki Sorumluluk. İstanbul Üniversitesi, 2013. <Http://Nek.İstanbul.Edu.Tr:4444/Ekos/Tez/50919.Pdf>

- Az, Adem - Karaman, Muhammet İhsan. “Üremeye Yardımcı Tedavi Yöntemleri ve Etik Sorunlar: Mümkün Olan Her Şey Ahlaki Midir?” Androloji Bülteni. <https://doi.org/10.24898/Tandro.2022.22800>
- Bilgin, Lütfiye Gülay. Kök Hücre Çalışmalarının Ortaya Çıkardığı Sorunlara Etik ve Teolojik Bir Yaklaşım. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Çam, Nail. Cenine Yönelik Tıbbî Müdahalelerin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Çoban, Aykut. “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”. TBB Dergisi 86 (2009), 204-248. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2010-86-582#:~:text=Biyot%C4%B1p%20S%C3%B6z%2D%20le%C5%9Fmesin e%20g%C3%B6re%2C%20ara%C5%9Ft%20C%20ayn%C4%B1%20yasadaki%20kapsam%C4%B1na%20girer.>
- Demir, Remzi. Hukuksal Yönleriyle İnsan Geni Üzerindeki İncelemeler. Ankara: Çankaya Üniversitesi, Doktora, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/Ulusaltezmerkezi/Tezsorgusonucyeni.jsp>
- Duru, Tuğba. İslâm Hukukunda Cenine Müdahale. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ekşi, Ahmet. İslam Tıp Hukuku Çağdaş Tıp Problemlerine İslam’ın Getirdiği Çözümler. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2011.
- Giynaş, Ahmet Yusuf. İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre. Aksaray Üniversitesi, 2019.
- Göçer, Emine. Biyoetik Açısından İnsan Doğası. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

- Görgülü, Ülfet. “Fıkhî Perspektiften Embriyonik Kök Hücre Araştırmaları”. darulfunun ilahiyat 29/2 (31 Aralık 2018), 287-307. <https://doi.org/10.26650/di.2018.29.2.0036>
- Görgülü, Ülfet. Fıkıhta Cenin Hukuku. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Karakaya, Ahmet. Kök Hücre Çalışmaları ve Etik. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Karasaç, Eda Gülsüm. “Ceninin Yaşama Hakkı”. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 71/3 (19 Ekim 2022), 1051-1097. <https://doi.org/10.33629/auhfd.1136762>
- Krinsky, Sheldon. Kök Hücre Diyalogları: Tıbbın Sınırlarında Felsefi ve Bilimsel Arayışlar. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Kurtoglu, Ayse - Arda, Berna. “Avrupa Konseyi ve Biyoetik”. Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History 28/3 (15 Ekim 2020), 384-402. <https://doi.org/10.5336/mdethic.2020-74276>
- Mega, Ertunç. Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması. İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Söğüt, İpek Sevda. “Biyotıp Sözleşmesi Hükümlerinin İç Hukuktaki Düzenlemelere Etkisi”. Tıp Hukuku Dergisi 7/14 (2018), 181-208. <http://Search/Yayin/Detay/310745>
- Tacir, Hamide. “Yaşama Hakkı Kapsamında Yaşamın Başlangıcı”. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 19/2 (2013), 1301-1321.

- Tüfekçi, Hilal. Ruh Üflenmesinin Cenînin Hukuki Durumuna Etkisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ucatlı, Abdulahat. İslam Hukukunda Cenine Müdahalenin Hükmü. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yılmaztürk, Hakan. “Ülkemizde Kök Hücre Tedavilerinin Hukuki Boyutu”. Tıp Hukuku Dergisi 9/18 (2020), 391-454. <http://search/yayin/detay/407819>
- Zeybek Ünsal, Çağrı. Biyotıpta Gelişen Teknolojilerdeki Etik ve İnsan Hakları Sorunları. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

BİRİNCİ BÖLÜM

EMBRİYONUN TANIMI, SUN'Î EMBRİYO OLUŞTURULMASI VE İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYO

1.1. EMBRİYONUN TANIMI

Embriyoloji alanında embriyonun tanımı, embriyonik gelişim sürecinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu bölümde, embriyo çeşitli açılardan tanımlanacaktır.

1.1.1. Lafzî Tanımı

Embriyo, Yunanca “embrion” kelimesinden türemiştir. Kuzu, çekirdek ve tohum anlamını taşıyan¹ embriyon, Kubbealtı Lugatı'na göre “*Döllenmiş yumurtanın ana rahminde cenin hâline gelmeden önceki dönemi, oğulcuk, rüşeym, embriyo*”² olarak tanımlanmıştır. Bu tanım okunduğunda dahi birden fazla isimlendirme yapıldığı görülmektedir. Bu yüzden, bu isimlendirmelerin de anlamlarına bakma ihtiyacı doğmuştur.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük'te embriyo, *oğulcuk* demektir.³ Oğulcuk kelimesi ise, “*Döllenmiş yumurtacığın gelişmeye başladığı andan dölüt olmasına kadar geçen süredeki adı; rüşeym, embriyo.*”⁴ olarak tanımlanmıştır. Buradan hareketle, “embriyo”, “cenin” ve “dölüt” kavramlarını ayırt etmek gerektiği anlaşılmıştır.

¹ İlhan İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*, ed. Ülfet Görgülü - Halil Kılıç (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 28.

² *Kubbealtı Lugatı*, “Embriyon” (Erişim 30 Nisan 2024).

³ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Embriyo”, 24 Ocak 2023.

⁴ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Oğulcuk” (Erişim 30 Nisan 2024).

Cenin kelimesinin menşei Arapçadır. Gizli ve örtülü olan şey manasına gelen ceninin kökü “*Cenne* (جنن)” olup çoğulu “*Ecinne* (اجنة) ve *ecnun* (اجنن)”dur.⁵ Terimsel olarak ise cenin, ana rahmindeki canlıdır.⁶ Cenine bu adın verilmesinin temelinde ceninin bir zamanlar sadece anne karnında oluşması ve dolayısıyla gözle görülememesi yatmaktadır. Bu kelime ayrıca gece, koyu karanlık manasına da gelmektedir.⁷

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’üne göre ise cenin, dölüt demektir.⁸ Dölüt ise aynı sözlükte, “*Oğulcuğun gelişimini büyük ölçüde tamamladığı, bütün organ taslaklarının oluştuğu üçüncü aydan doğuma kadarki durumu, cenin, fetüs.*”⁹ olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan hareketle “fetüs”ün tanımına baktığımızda ise yine “dölüt” karşılığını almaktayız.¹⁰

Ezcümle, hamileliğin ilk aylarında henüz organların oluşmadığı veya tam şekillenmediği evredeki canlıya embriyo, organların oluşmaya başlamasından sonra insan şeklini almaya başlayan hamileliğin ileriki safhalarındaki canlıya ise cenin denmektedir. Bu ayırım, ilk defa 1771 yılında, Britannica Ansiklopedisi tarafından yapılmıştır.¹¹

1.1.2. Bilimsel Tanımı

Embriyo, biyolojik olarak “dölllenmiş yumurta hücresi” ya da “yumurta hücresinin döllendikten sonra yaklaşık dokuzuncu haftaya kadar olan kısmı” şeklinde

⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Cenne* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2004), “Lisânü'l-‘Arab”, 3/217.

⁶ Ömer Nasuhi Bilmen (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), “Hukuk-i İslamiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kamusu”, 3/11; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi‘ li ahkâmi'l-Kur‘ân* (Katar: Resalah Yayıncılık, 2006), 20/49.

⁷ Muhammed Ali en-Neccâr vd., *Cenne* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), “el-Mu‘cemü'l-Vasîf”, 140.

⁸ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Cenin”, 24 Ocak 2023.

⁹ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Dölüt”, 24 Ocak 2023.

¹⁰ *Güncel Türkçe Sözlük*, “Fetüs”, 24 Ocak 2023.

¹¹ İpek Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 61.

târif edilmiştir. Burada embriyonun oluşum zamanı ile ilgili tartışmalar vardır. Kimi embriyologlar sperm ve yumurta hücresinin çekirdekleri birleştiği zamanı esas alarak embriyonun oluşum zamanını tespit ederken kimi ise spermin yumurtanın içerisine girdiği andan itibaren oluşan hücreye embriyo demiştir.¹²

1.1.3. Normatif Tanımı

Embriyo ile ilgili bilimsel tanımların varlığı ahlâkî sorunları çözmeye yetmediğinden normatif tanımlamalara da ihtiyaç duyulmaktadır. Embriyonun felsefî, etik ve teolojik anlamda tartışılması sonucunda embriyoya farklı değerler atfedilmiştir. Bu değerler, kabaca üç tanımlamaya göre değişmekte olup tezin ikinci bölümünün üçüncü başlığında ayrıca inceleneceğinden şimdilik aşağıdaki şekilde bilgi vermekle yetinilecektir:

- Embriyo bir insandır ve insan kadar değerlidir.
- Embriyo insan olma potansiyeline sahip olduğu için değerlidir.
- Embriyo bir hücre topluluğudur ve diğer hücre topluluklarından bir farkı yoktur.¹³

Embriyonun “ne” olduğuna dair bu cevaplar, zihinlerde embriyonun “nasıl” oluşabildiği sorusunu uyandırmaktadır. Bu sorunun cevabı da bir sonraki başlıkta incelenecektir.

1.2. SUN'Î EMBRİYO OLUŞTURULMASI

Doğal yoldan bebek sahibi olamayan ya da kalıtsal hastalıklar gibi belirli sağlık sebeplerinden muzdarip çiftler, yardımcı üreme tekniklerinden faydalanarak

¹² İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 28.

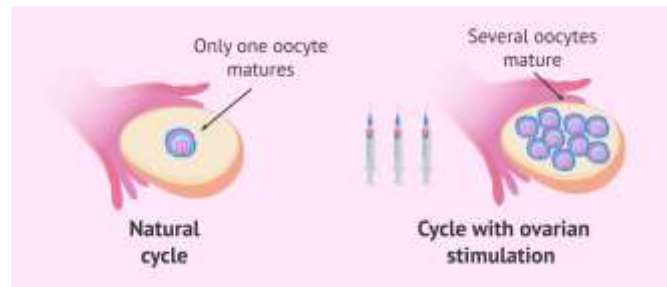
¹³ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 28.

bebek sahibi olabilmektedirler. Aşağıda başlıca yardımcı üreme teknikleri ve yapay dölleme¹⁴ incelenecektir.

1.2.1. In Vitro Fertilization (IVF)

IVF, yumurta ve sperm hücrelerinin dışarıda, laboratuvar ortamında bir araya getirilerek döllemenin sağlandığı bir üreme teknolojisidir.¹⁵ Açıklanamayan infertilite (kısırlık); yumurtalık rezervinin azalması; kadınlarda tüplerdeki tıkanıklıklar, endometriozis, polikistik over sendromu gibi yumurtlama bozukluğu durumları; erkeklerde sperm sayısının azlığı ve kalitesinin düşüklüğü nedeniyle çocuk sahibi olamama nedenlerine bağlı olarak uygulanan IVF, halk arasında tüp bebek tedâvisi olarak bilinmektedir.¹⁶ Kısaca IVF, yumurtaların spermle doğal olarak dölleme şansının azaldığı durumlarda veya infertilite gibi durumlarda kullanılır.

IVF süreci, “stimülasyon” ile başlar. Doğal yumurta üretimini artırmak için hormonal ilaçlarla kadının yumurtalıkları uyarılır. Bu uyarım neticesinde birden fazla yumurtanın gelişmesi amaçlanır.

Şekil 1.1. Stimülasyon¹⁷

¹⁴ Yapay dölleme metodunun yardımcı üreme tekniklerinden ayrılmasının sebebine dair bakınız: Merve Çiftçi Davran, *Uluslararası Metinlerde Yardımcı Üreme Tekniklerinin Feminist Kuram Çerçevesinde Eleştirisi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 1.

¹⁵ F. Zegers-Hochschild vd., “The International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) Revised Glossary on ART Terminology, 2009”, *Human Reproduction* 24/11 (01 Kasım 2009), 2686.

¹⁶ “IVF (Tüp Bebek)”, *T.C. Sağlık Bakanlığı Ankara Bilkent Şehir Hastanesi* (Erişim 30 Nisan 2024).

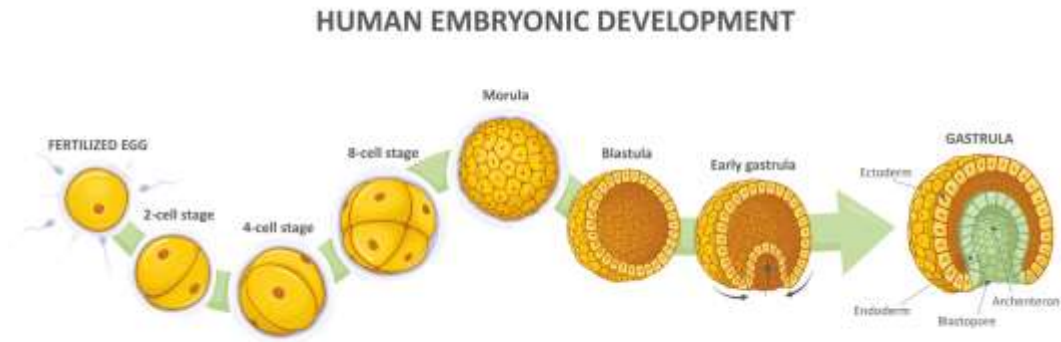
¹⁷ “Yumurtalık Stimülasyonu”, *IVF Turkey* (blog) (Erişim 30 Nisan 2024).

“Oosit Retrieval (yumurta toplama)” denilen ikinci aşamada, yumurtalar, ultrason eşliğinde yapılan bir işlemle kadının yumurtalıklarından toplanır. Aynı zamanda, erkekten de sperm örneği alınır.

Şekil 1.2. Yumurta toplama¹⁸

Toplanan yumurtalar ve sperm laboratuvar ortamında bir araya getirilir ve döllenme (fertilizasyon) işlemi gerçekleştirilir. Başarılı döllenme sonucunda oluşan embriyolar, laboratuvar ortamında birkaç gün boyunca gelişmeye bırakılır. Embriyoların sağlıklı bir şekilde gelişip gelişmediği ve bölünme yeteneklerinin değerlendirilmesi bu aşamada yapılır.

Şekil 1.3. Embriyonun gelişim süreci¹⁹

Sağlıklı embriyolar, rahmin içine transfer edilir. Artık yapılması gereken, iki hafta beklemektir. İki hafta sonunda, gebelik durumunun saptanması için test yapılır, IVF sürecinin başarıya ulaşmış olduğunu, bu şekilde saptanacaktır.²⁰

¹⁸ “Tüp Bebek Tedavilerinde Yumurta Toplama Süreci ve Sperm Toplama”, *IVF Turkey* (blog) (Erişim 30 Nisan 2024).

¹⁹ “IVF’de Embriyo Gelişimini Keşfetmek: Temel Aşamalar ve Süreçler”, *IVF Turkey* (blog) (Erişim 30 Nisan 2024).

²⁰ “Tüp Bebekte Gebelik Testini Anlamak: Zamanlama, Türler ve Sonuçlar”, *IVF Turkey* (blog) (Erişim 30 Nisan 2024).

1.2.2. Zigotların Fallop İçi Transferi (Zygote Intrafallopian Transfer-ZIFT)

Zigotların fallop tüpü içi transferi, döllenmiş yumurtanın fallop tüplerine transfer edildiği bir prosedürdür. Bu yöntem, özellikle tüp tıkanıklığı gibi durumlar nedeniyle doğal olarak döllenmiş yumurtaların rahim içine ulaşmasının zor olduğu vâkıalarda kullanılır. Tıpkı yukarıda açıklanan IVF sürecindeki gibi elde edilen döllenmiş yumurtalar, bir kateter aracılığıyla fallop tüplerine transfer edilir. Bu yöntemin IVF yönteminden farkı, döllenmiş yumurtanın doğrudan rahme değil, fallop tüplerine yerleştiriliyor olmasıdır.²¹

1.2.3. Gametlerin Fallop İçi Transferi (Gamete Intrafallopian Transfer-GIFT)

Gametlerin fallop tüpü içi transferi (GIFT), IVF sürecinden farklı bir yardımcı üreme tekniğidir. Bu teknik, döllenmenin doğal olarak kadının vücudunda gerçekleşmesini sağlamak amacıyla tercih edilmektedir. GIFT, kısaca, kadının yumurtalıklarından toplanan yumurtalar ile erkeğin spermelerinin laboratuvar ortamında bir araya getirilmeksizin doğal olarak fallop tüplerine transfer edildiği bir prosedürdür. Burada, döllenmenin fallop tüplerinde gerçekleşmesi beklenir. Eğer döllenme gerçekleşirse, elde edilen embriyolar fallop tüplerinden rahim içine doğal olarak ilerler.²²

²¹ Ahmet Yenertürk, “Zygote Intrafallopian Transfer (ZIFT)”, *Ankara Üniversitesi Üreme Sağlığı Teşhis, Tedavi, Eğitim, Araştırma ve Uygulama Merkezi* (Erişim 03 Haziran 2024).

²² Ricardo H. Asch vd., “Preliminary Experiences with Gamete Intrafallopian Transfer (GIFT)”, *Fertility and Sterility* 45/3 (01 Mart 1986), 366; Hilal Gül Boyraz vd., “Yardımcı üreme tekniklerinde yasal durum ve etik sorunlar”, *Androloji Bülteni*, (2023), 97.

1.2.4. İntrasitoplazmik Sperm Enjeksiyonu (IntraCytoplasmic Sperm Injection-ICSI)

İntrasitoplazmik sperm enjeksiyonu (ICSI), erkeklerin sperm kalitesinin düşük olduğu, sperm sayısının az olduğu veya spermlerin hareketliliğinin düşük olduğu durumlarda uygulanan bir tedâvi yöntemidir.²³ Bu yöntemde, erkekten alınan en iyi kalitedeki sperm, bir iğne aracılığıyla yumurtanın içine enjekte edilir. Döllenme gerçekleşirse, embriyo, laboratuvaradaki gelişimlerine bağlı olarak kadının rahmine transfer edilir.²⁴

1.2.5. Yapay Döllenme (Intrauterin İnseminasyon-IUI)

Yapay döllenme veya intrauterin inseminasyon (IUI), spermin kadının rahmine yerleştirilmesini ifade eder. Sebebi belli olmayan infertilite yaşayan çiftlerin çocuk sahibi olabilmelerini kolaylaştıran bir yöntemdir. Bu yöntemde, erkekten alınan sperm örnekleri içerisinde en kaliteli ve en hareketli sperm, kadının rahmine yerleştirilir. Bu işlem, doğal döllenme şansını artırmak için yumurtlama döneminde gerçekleştirilir. Bu süreçte, döllenme fallop tüplerinde gerçekleşmez; ancak, rahmin içine yerleştirilen spermler, rahim içinde döllenmenin olmasını sağlayabilir. Bu nedenle, yapay döllenme, doğal olarak döllenme şansını artırmak için kullanılan bir tedâvi yöntemidir.²⁵

1.3. İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYO

²³ Raimundo César Pinheiro vd., “Effectiveness of In Vitro Fertilization with Intracytoplasmic Sperm Injection for Severe Male Infertility”, *CMAJ* 161/11 (30 Kasım 1999), 1397; Çiftçi Davran, *Uluslararası Metinlerde Yardımcı Üreme Tekniklerinin Feminist Kuram Çerçevesinde Eleştirisi*, 4.

²⁴ Pinheiro vd., “Effectiveness of In Vitro Fertilization with Intracytoplasmic Sperm Injection for Severe Male Infertility”, 1399; Boyraz vd., “Yardımcı üreme tekniklerinde yasal durum ve etik sorunlar”, 98.

²⁵ Gülnaz Şahin vd., “Ovulation Induction in Intrauterine Insemination Cycles”, *Türk Üreme Tıbbı ve Cerrahisi Dergisi* 1/1 (2017), 37; Çiftçi Davran, *Uluslararası Metinlerde Yardımcı Üreme Tekniklerinin Feminist Kuram Çerçevesinde Eleştirisi*, 4; Boyraz vd., “Yardımcı üreme tekniklerinde yasal durum ve etik sorunlar”, 97.

1.3.1. Tanımı

İhtiyaç fazlası embriyo, yardımcı üreme teknikleri sırasında oluşturulan ancak çeşitli nedenlerle kullanılmayan embriyoları ifade eder. Embriyolar, kadının yumurtalıklarından toplanan olgunlaşmış yumurtaların laboratuvar ortamında spermle döllenmesi sonucunda oluşur. Bu embriyolar, daha sonra rahim içine transfer edilerek hamileliğin başlaması amaçlanır. Ancak, bazı durumlarda embriyoların transferi gerçekleştirilmez veya embriyolar başarılı bir şekilde implante olmazlar.²⁶

İşte rahme yerleştirilmeyen bu embriyolar dondurulmuş olarak saklanırlar. Saklama süresinin bitiminde ise ihtiyaç fazlası hâline gelirler. Bu embriyolar; surplus embriyo,²⁷ artık embriyo,²⁸ atık embriyo,²⁹ yedek embriyo³⁰ ve yetim embriyo³¹ şeklinde adlandırılabilirler.

Bu çalışmada, “ihtiyaç fazlası embriyo” tâbirinin kullanılmasının sebebi, yürürlükteki mevzuata paralel bir kullanım tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği'nin “Tanımlar” başlıklı 4. maddesinin 1. fıkrasının k bendine göre, *cerrahi girişim, otopsi, anatomi veya patoloji çalışması sonucu ortaya çıkan fetüs*, “patolojik atık” olarak tanımlanmaktadır. Aynı fıkranın o

²⁶ “İmplantasyon öncesi embriyo, in vitro fertilizasyon, somatik hücre nükleer transferi, partenogenez veya diğer aseksüel yollarla insan vücudu dışında oluşturulan ve dondurulma vasıtası ile gelişmesinin durdurulduğu dönemler hariç tutulmak kaydı ile, 14 günden fazla yaşamamış embriyodur.” Bakınız: Ertunç Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması* (İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 17.

²⁷ Maide Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme* (Betim Kitaplığı, 2022), 206.

²⁸ Funda Çoban, “Tıp ve Hukukun Buluşma Noktasında Biyoetik Tartışmalar”, *İnsan Hakları Yıllığı* 34 (01 Haziran 2016), 26.

²⁹ Aykut Çoban, “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 86 (2009), 208.

³⁰ Çoban, “Tıp ve Hukukun Buluşma Noktasında Biyoetik Tartışmalar”, 26.

³¹ Ülfet Görgülü - Halil Kılıç (ed.), *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 26.

bendine göre ise, patolojik atık, “tıbbî atık” olarak adlandırmaktadır.³² Buradan hareketle, anne karnında iken bir şekilde oluşum süreci son bulan *canlıyı* dahi “tıbbî atık” olarak adlandıran kanun koyucu, IVF sürecinde rahme implante edilmeyen embriyoları “*fazla embriyo*” olarak adlandırmakta³³ ve nihâyetinde onların “*imhâ*” edileceğini belirtmektedir. Kanun koyucunun bu yaklaşımından ötürü, IVF fazlası ve *imhâ* edilecek embriyolar gıyabında “ihtiyaç fazlası embriyo” tâbirinin kullanılması tercih edilmiştir.

İhtiyaç fazlası embriyolar sınıfına embriyonik kopyalama yoluyla oluşturulmuş olup kullanılmayan embriyolar ile kürtaj, düşük veya otopsi sonucu elde edilen embriyolar dâhil edilebilse de³⁴ bu çalışmada tüp bebek merkezlerinde IVF yoluyla oluşturulup kullanılmayan³⁵ ve çeşitli nedenlerle *imhâ* edilecek olan embriyolar özelinde ilerlenecektir.

1.3.2. Tüp Bebek Merkezlerinde İhtiyaç Fazlası Embriyoların Durumu

Tüp bebek yolu ile dünyaya gelen ilk bebek olan Louise Joy Brown, 1978 yılında, İngiltere’de doğdu. Louise Joy Brown’un dünyaya gelişinde, tek bir yumurta döllendirilmiş olsa da teknolojinin ilerlemesiyle birlikte gebelik oranını artırmak amacıyla birden fazla yumurta döllendirilerek rahme yerleştirilmeye başlandı.³⁶ Rahme yerleştirilen bu embriyolar, hamileliğin ilerleyen dönemlerinde hem anne hem de birbirleri için tehlike oluşturduğunda, bu embriyolardan birkaçı kürtaj yoluyla eleniyor ve hayatta kalma ihtimali en yüksek olan embriyo/lar bırakılıyordu. Bu

³² Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği (TAKY) (Erişim 15 Mayıs 2024), md. 4/1/k, md. 4/1/o.

³³ Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik (ÜYTUVÜYTMHY) (Erişim 30 Mayıs 2023), md. 20/5.

³⁴ Kürtaj yoluyla alınan ceninin organlarının kullanılması konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Ali Zengin, *Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 363-369.

³⁵ Kullanılmama sebepleri, embriyonun organizma olarak ölmüş olması veya kromozomal olarak anormal olması olabilir.

³⁶ Hakan Ertin (ed.), *Tip ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - I* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 1/123.

durum, Katolik Kilisesi'nin tepkisini çekti³⁷ ve nihâyetinde Almanya ve İtalya Katolik Kilisesi, üç adetten fazla embriyonun döllendirilemeyeceği kararını açıkladı. Konuya dair yapılan ilk sınırlama ve düzenleme niteliğindeki bu kararın, toplanan gamet hücrelerinin dondurulması uygulamasının gündeme gelmesine sebep olduğu ifade edilmiştir.³⁸

Ülkemizdeki yasal durum ise, 30/09/2014 tarihli Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik kapsamında belirlenmiştir. İlgili yönetmeliğin 17. ekinde bulunan Müeyyide Formu'nun 7. maddesine göre, üremeye yardımcı tedavi (ÜYTE) uygulamasında birden fazla embriyo transfer etmemenin esas olduğu, ancak 35 yaşa kadarki üçüncü ve sonraki uygulamalarda iki embriyo, 35 yaş ve üzerindeki tüm uygulamalarda en fazla iki embriyo transfer edilebileceği belirtilmiştir.³⁹ Geriye dondurulabilecek bir embriyo kaldıysa, bu embriyo/lar *kriyoprezervasyon* denilen bir işlemle, eşlerin her ikisinin birden rızasının alınması şartıyla dondurulabilmektedir.⁴⁰ Aslında, embriyo, gelişiminin ilk gününden itibaren dondurulabilse de dondurma sonrası çözülme ve rahme tutunmada en yüksek verimin blastosist aşamasındaki 5. gün embriyolarının dondurulması ile gerçekleştiği ve dolayısıyla embriyoların 5. gün dondurulmasının tercih edildiği belirtilmiştir.⁴¹

İlgili yönetmeliğin 20. maddesinin 5. fıkrası, elde edilen fazla embriyoların nasıl saklanacağını da ele almaktadır. Bu fıkra göre, fazla embriyoların

³⁷ 1978 yılında ilk tüp bebeğin doğmasıyla etik açıdan sorgulanmaya başlanan sun'î üreme teknikleri, 1979 yılında Papa II. John Paul tarafından da endişeyle karşılanarak teknolojik ilerlemelerin ortasında insan onuru ve ahlâki ilkeleri korumanın önemli olduğu ile ilgili genel nitelikli açıklamalarda bulunulmuştur. Süregelen tartışmalar sonucunda ise, Katolik Kilisesi IVF yoluna karşı olduğunu 1987 yılında resmî olarak açıklamıştır. Bakınız: *Time Magazine*, "The First Test-Tube Baby" (31 Temmuz 1978); Pope John Paul II, "What modern man is afraid of", *Redemptor Hominis*, 04 Mart 1979; "Instruction on Respect for Human Life" (Rome, 22 Şubat 1987).

³⁸ Ertin, *Tıp ve Fetva*, 1/67.

³⁹ ÜYTUVÜYTMHY, Ek-17 md. 7.

⁴⁰ Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*, 40.

⁴¹ Recai Pabuççu vd., "Morphological Criteria Before Embryo Cryopreservation, Freezing Days, Post-Thawing Morphological Criteria and Effects of These Ratios on Pregnancy Outcomes", *Türk Üreme Tıbbi ve Cerrahisi Dergisi* 5/3 (2021), 99; "Dondurma İşlemleri", *Memorial Şişli Tüp Bebek Merkezi* (27 Mayıs 2024); "Hangi Embriyo Daha İyi Tutunur? 3. Gün mü yoksa 5. Gün mü?", *Prof. Dr. Emre G. Pabuççu* (27 Mayıs 2024).

saklanabilmesi için eşlerden her ikisinin rızasının alınması şarttır. Bakanlıkça elektronik kayıt sistemi oluşturulması hâlinde merkezde saklanan embriyolara ilişkin bilgiler bu sisteme kaydedilir. Saklama işlemi, embriyonun dondurulması suretiyle gerçekleşir. Saklama süresinin bir yılı aşması hâlinde her yıl embriyonun saklanması için çiftler mutlaka başvuruda bulunarak taleplerinin devam ettiğini ifade eden imzalı dilekçe vermelidir. Üreme hücrelerinin saklanmasına yönelik âzamî 5 yıllık sürenin (md. 20/6), embriyolar için geçerli olmadığına dikkat edilmelidir.⁴² Bunun anlamı, evlilikleri devam ettiği süre boyunca çiftlerin her yıl düzenli olarak dilekçe vermeleri hâlinde, embriyoların yıllarca dondurulmasına yasaların müsaade ettiğiidir. Dolayısıyla, gerekli şartlar yerine getirildiği sürece, embriyoların saklanması için âzamî bir süre sınırı yoktur.⁴³ Çiftler tarafından yenileme dilekçesi verilmediği takdirde ise belirlenen sürenin bitiminden itibaren en geç bir ay içinde, saklanan embriyolar müdürlükte kurulacak komisyon tarafından tutanak altına alınarak imhâ edilir. Ayrıca, eşlerin birlikte talebi, eşlerden birinin vefatı veya eşlerin boşanma kararının kesinleşmesi hâlinde de embriyolar imhâ edilecektir.⁴⁴ İmhâ edilme potansiyeli olan bu embriyolara, “ihtiyaç fazlası embriyo” demektediriz.

Mevzuatımızda rahme yerleştirilecek embriyo konusunda yukarıda bahsettiğimiz üzere sınırlama getirilmiş olsa da kaç adet yumurtanın döllendirilerek embriyo hâline getirileceği ve kaç adet embriyonun dondurulabileceği konusunda bir sınırlama bulunmamaktadır.⁴⁵ Evlat hasreti çeken anne baba adayları, tıbbî sürece yeterince hâkim olmadıkları ve doğal olarak hâkim olmaları da gerekmediğinden, tam bir güven duygusu içerisinde kendilerini teslim edebilmektedirler. Bu noktada doktorların bilinç düzeyi, sağlık sebepleri ve psikolojik sebepler ihtiyaç fazlası

⁴² Ortaya çıkan fazla sperm ve yumurtalar da araştırma, tedâvi veya teşhis amaçlı bilimsel çalışmalarda kullanılabilirmekte ise de bu konu tez konusu kapsamında yer almadığı için incelenmeyecektir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ürdün Tabipler Derneği, *İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?*, ed. Rahime Demir, çev. Salih Uçan (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003), 235.

⁴³ Ayrıca, yıllık saklama sözleşmesinin süresi dolmadan boşanma sürecine giren çiftler tarafından, dondurulmuş embriyonun nesep bakımından karışıklığa yol açabilecek şekilde kullanılması ihtimaline binâen, dondurulmuş embriyolar hakkında ihtiyâtî tedbir kararı alınabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

⁴⁴ ÜYTUVÜYTMHY, md. 20/5.

⁴⁵ Mahinur Arpacıoğlu, *Tüp Bebek Merkezlerinin Sözleşmesel Sorumluluğu* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 78; Çoban, “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”, 215; İpek Sevda Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, *TBB Dergisi* 134 (2018), 60.

embriyoların oluşumunda etkili olabilmektedir. Döllenmenin gerçekleşme ihtimalini artırmak amacıyla gereğinden fazla üretilen embriyolar sayesinde, ilgili tüp bebek merkezinin reklam kabiliyeti artmaktadır. Esasında, ihtiyaç fazlası embriyo üretiminin sac ayaklarından birisi de, ticârî kaygılardır.⁴⁶

Embriyonun rahme yerleştirilip yerleştirilemeyeceğini etkileyen bir diğer nokta ise, embriyo kalitesi ile ilgilidir. Rahme transfer yapılırsa dahi, embriyodaki birtakım problemlerden ötürü gebeliğin devam etmeyeceğinin kesin olarak bilindiği embriyolar, yaşamla bağdaşmayan (non-viable) embriyo olarak adlandırılmaktadır.⁴⁷ Diğer yandan, Preimplantasyon Genetik Tanı (PGT) denilen bir yöntemle, embriyoların genetik yapısı incelenerek kromozomal bozukluk gibi genetik anomaliye sahip olan embriyolar ayıklanarak sağlıklı embriyoların rahme transferi tercih edilmektedir.⁴⁸ Gerek yaşamla bağdaşmayan embriyolar gerekse genetik anomaliye sahip embriyolar, müstakbel ihtiyaç fazlası embriyolardır. Bu çalışmada ise, ihtiyaç fazlası embriyoların meydana geliş yöntemlerinin câiz olup olmadığı incelenmeyecek, bu yöntemler sonucu oluşan ihtiyaç fazlası embriyoların âkıbeti incelenecektir.

⁴⁶ Mehmet Ertan Kervancıoğlu, “Embriyonun Gelişimi ile İlgili Etik Durumlar”, *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*, ed. Ülfet Görgülü - Halil Kılıç (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 23.

⁴⁷ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*, 10.

⁴⁸ PGT, tıbbi kaygılarla ortaya çıkmış olsa da, Batı’da yasal olarak çiftlerin istedikleri cinsiyete sahip çocuk elde edebilmeleri amacıyla da kullanılmaktadır. Ülkemizde tıbbi bir gerekçe olmadan yalnızca cinsiyet seçme amaçlı PGT yasal değildir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti dâhil olmak üzere, yasal olan pek çok ülkenin tüp bebek merkezinde cinsiyet seçimi, “family balancing” olarak servis edilmektedir. Bakınız: Halil İbrahim Tekin, “Cinsiyet Belirleme”, 12 Haziran 2021.

İKİNCİ BÖLÜM

İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYONUN KONUMU

Hem etik hem de yasal boyutlarıyla önemli bir tartışma konusu olan ihtiyaç fazlası embriyoların konumu; bu embriyoların geleceği, üreme hakları, tıbbî araştırmalar ve toplumsal değerler gibi çeşitli faktörler dolayısıyla oldukça tartışmalıdır.

İhtiyaç fazlası embriyoların birer potansiyel insan hayatı olarak görülüp görülmemesi, onların nasıl ele alınacağı konusunda farklı yaklaşımlara yol açmaktadır. Bu yaklaşımlar dolayısıyla ihtiyaç fazlası embriyoların kullanımı, depolanması veya imhâsı hakkında kararlar, önemli etik ve yasal sorunları ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan, ihtiyaç fazlası embriyoların birçok hastalığın tedâvisi ve anlaşılması için gereken ileri tıbbî araştırmalara değerli bir kaynak olması, embriyoların araştırma amacıyla kullanımı konusunda, etik ve dinî tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Ayrıca mevcut yasal düzenlemeler dolayısıyla embriyoların imhâ edilecek olması, üreme özgürlüğü kapsamında da tartışılmaktadır.

Bu bölümde, yukarıda îzahına yer verilen hususlar dikkate alınarak ihtiyaç fazlası embriyoların konumu fikhî açıdan, yasal düzenlemeler göz önünde bulundurularak hukukî açıdan ve biyomedikal etik yaklaşımlar dikkate alınarak ahlâkî açıdan incelenecektir.

2.1. FIKHÎ KONUM

Tıp biliminin gelişmesiyle ortaya çıkan ve gelişim evreleri arasındaki farklılığı temel alan embriyo-fetüs ayrımı, daha önce olmadığından anne karnındaki varlık, “cenin” diye ifade ediliyordu ve her mezhep ceninin oluşum aşamalarına göre ona farklı haklar veriyordu. Çoğunlukla üstü kapalı bir kavram olarak kullanılan ceninin,

anne rahmine yerleşmiş olan varlığa dendiği müşâhede edilmiştir. Bununla birlikte, bu çalışmanın konusu ise rahme implante edilmeyen ve nihâyetinde imhâ edilecek embriyolar olduğu için, fetüs ve ilerleyen safha, bu başlığın konusu değildir. Mâmâfih ihtiyaç fazlası embriyoların konumunu anlayabilmek için tüpteki embriyonun konumunu anlamak, tüpteki embriyonun konumunu anlayabilmek için ise embriyonun konumunu anlamak gerekmektedir. Klasik fıkhıta insanın başlangıcına dair hükümler, “cenin” başlığı altında yer aldığı için kısaca cenine fikhî bakışın nasıl olduğu arz edilecek, ardından günümüz fakihlerince embriyoya, tüpteki embriyoya ve nihâyet ihtiyaç fazlası embriyoya nasıl bakıldığı arz edilecektir.

İnsanın oluşum aşamaları, Kur’ân-ı Kerim’de, çeşitli âyet-i kerîmeler ile anlatılmıştır. Hac Sûresi’nin 5. âyetinde, *“Ey insanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça gösterelim; ve biz dilediğimizin rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız, ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz.”*⁴⁹ Bu evreler, en-Nuh 71/14, el-Fâtır 35/11, ez-Zümer 39/6, el-Mü’min 40/67 âyet-i kerîmeleri ile birbirini desteklemektedir.⁵⁰

Fıkıh ıstılahında cenin, mezhepler tarafından farklı tanımlanmakla beraber (aşağıda ayrıntılarına yer verilecektir), genel oluşum aşamalarına göre isimlendirilmiştir. Cenin, organlarının belirginleşmesi hâlinde “müstebînü’l-hılka”, belirginleşmemiş olması hâlinde “gayri müstebîni’l-hılka”; ana rahminde canlanıp canlanmamasına göre de canlanan “zîhayat”, canlanmayan “gayri zîhayat” olarak anılmaktadır.⁵¹ Bununla birlikte, insan görünümü kazanan ana rahmindeki canlıya cenin denilmesi noktasında uzlaşmıştır.⁵² Ancak, alaka aşamasındaki canlıya da

⁴⁹ *Kur’ân Yolu* (Erişim 06 Mayıs 2024), el-Hac 22/5.

⁵⁰ Konumuz ihtiyaç fazlası embriyoların âkıbetini ilgilendirdiğinden, ayrıca ceninin oluşum aşamalarını ve ruh üflenme hâdisesini ayrıntılı olarak ele alan pek çok çalışma olduğundan bu kadarını vermekle iktifâ edeceğiz.

⁵¹ Bilmen, “Hukuk-i İslamiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kamusu”, 3/145.

⁵² Tuğba Duru, *İslâm Hukukunda Cenine Müdahale* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 8.

“cenin” kelimesi üst kavram olarak kullanılmıştır.⁵³ Öte yandan, ayrı bir canlılığa sahip olmasına rağmen yaşayış ve canlılık bakımından annesine tâbi olması hasebiyle cenin “nâkıs vücûb ehliyetine” sahip olup ilzâma ehilken iltizâma ehil değildir.⁵⁴

Hanefî kitaplarında cenin, ekseriyetle “anne rahmindeki çocuk” olarak tanımlanmış olsa da⁵⁵ Hanefî mezhebi âlimlerinden Serahsî (ö. 483/1090), bir kısmı belli olan varlığı cenin olarak adlandırmaktadır.⁵⁶ Bununla bağlantılı olarak, rahimdeki canlıya cenin denebilmesi için insan şeklinin belli olması gerektiği öne sürülmüştür.⁵⁷ İnsan şeklinin belli olmasından kasıt, tırnak ve saç gibi organların fark edilerek yaratılışın bir kısmının tespit edilebilmesidir.⁵⁸ Ayrıca, ceninin ne olduğunun tespitinde, cinsiyetin bir önemi bulunmamaktadır.⁵⁹

İmam Şâfiî (ö. 204/820) ile Hanefî mezhebi âlimlerinden Kâsânî (ö. 587/1191) ve Aynî (ö. 855/1451)’ye göre ceninde olması gereken vasıf organlarından en azından bir kısmının belirginleşmesidir.⁶⁰ Zira organların gelişmesi ile o canlı alakadan ayırt edilebilir ve o artık insânî bir nefstir (canlıdır).⁶¹ Bir diğer görüş ise, anne karnındaki varlığa, insan sûreti almış olmasına ya da insan sûreti almamış olsa dahi âdemiyyet belirtileri taşıdığına dair dört (uzman) kadının şahitliği hâlinde cenin muamelesi yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁶²

⁵³ Şemsuddin er-Ru’eynî, *Mevahibu'l-Celil Şerhu Muhtasari Halil*, ed. Zekeriya Umeyrat (Dâru'l-İlm'ul-Kutub, 2003), 8/333.

⁵⁴ Orhan Çeker, *İslâm Hukukunda Çocuk* (Konya: Tekin Kitabevi, 2023), 51-52.

⁵⁵ Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. Şeyh Zekeriya Amirat (Beirut: Dâru'l Kitabu'l Muallimin, 1999), 263; Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Tûrî, *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik şerh-i Kenzi'd-Dekâik* (Dâru'l-Kitabü'l-İslamiyye, ts.), 8/389; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beirut: Dâr-u'l Fıkr, 1992), 6/304.

⁵⁶ Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 7/133.

⁵⁷ İbnu'l Hümmam, *Fethi'l Kadir* (Daru'l Fıkr, ts.), 10/381; Serahsî, *el-Mebsût*, 26/89.

⁵⁸ İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 6/587.

⁵⁹ Tûrî, *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik şerh-i Kenzi'd-Dekâik*, 8/389.

⁶⁰ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beirut: Daru'l Marife, 1990), 6/115; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed Hatîb Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 5/370-371; Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beirut: Daru'l Kitabu'l İlmiyye, 1986), 7/325.

⁶¹ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin Bedruddin Aynî, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 13/227.

⁶² Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf eş-Şirâzî, *el-Muhezzeb fi Fikhi'l-İmâmî eş-Şâfiî* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 3/214.

Mâlikîler, şekli şart sunmayarak ana rahmindeki canlıya cenin demeyi yeterli görürler ve onlar için ceninin cinsiyeti önem arz etmez.⁶³ Dolayısıyla rahimdeki canlı, fertilizasyon anından itibaren cenin olarak kabul edilir. Ayrıca düşük hâlinde düşüğün üzerine sıcak su dökmek suretiyle düşenin cenin olup olmadığının sağlanması yapılır. Üzerine sıcak su döküldüğünde bozulmadan kalıyorsa o cenindir, aksi halde değildir.⁶⁴ Bunun yanı sıra ebelerin bilgisine de başvurulmuştur.⁶⁵

Hanbelî mezhebinde ise, konu ile ilgili görüş ayrılıkları vardır. Genel kanaat, cenin denilen canlının anne karnında insan sureti almış olan canlı olduğudur. Ceninin anne karnından mudğa aşamasında düşmesi hâlinde uzman ebelerin suret oluşumu başlayıp başlamadığına dair şahitliğine başvurulur. Ebeler, insan suretinin başladığına dair emâreler tespit ederse bu konuda iki görüş vardır. İlk görüştekiler insan sureti tam olarak oluşmayan cenin için şüphe barındırdığından ötürü alaka gibi gurrenin vâcib olmadığını söylerken; ikinci görüştekiler ise âdemiyyet başladığı için gurreyi gerekli görürler.⁶⁶ Ayrıca Ahmet bin Hanbel (ö. 241/855), “Düşük için cenaze namazı kılınır mı?” sorusuna cevap verirken ruhun üflemesine atıfta bulunarak cenaze namazı kılınabilmesi için ceninin dört aylık olmasını şart koşmuştur.⁶⁷ Genel kanaatten farklı olarak İbn Receb (ö. 795/1393), ana rahmindeki canlının on beşinci günde alaka aşamasına geldiğini, sonra âzâların görünür hâle geldiğini, ardından cinsiyetin belli olduğunu aktararak nihâyetinde 35-45 gün civarlarındaki canlıyı cenin olarak adlandırmaktadır.⁶⁸ Bir diğer farklı düşünce ise, İbn Kayyım el-Cevziyye (ö.

⁶³ Ebu'l Velid Süleyman b. Halef Bâcî, *el-Müntekâ şerhü'l-muvatta'* (Kahire: Matbaatü's Sa'âde, 1913), 7/80; Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir, *el-Mudevvene* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 4/650.

⁶⁴ Naim Çam, *Cenine Yönelik Tıbbî Müdahalelerin İslâm Hukûku Açısından Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 7.

⁶⁵ Çam, *Cenine Yönelik Tıbbî Müdahalelerin İslâm Hukûku Açısından Değerlendirilmesi*, 45.

⁶⁶ Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Cemmâli el-Makdisî, *el-Muğni* (Beyrut: Mektebetü'l-Kahire, 1968), 8/406; Mansûr b. Yunus b. Salâhuddin b. Hasen b. İdrîs, *Keşşâfu'l-Kinâ' an Metni'l-İknâ'* (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 6/23.

⁶⁷ Ahmet bin Hanbel'in, bu fetvâsını İbnü'l Müseyyeb'e dayandırdığı tespit edilmiştir. İbnü'l Müseyyeb'in, ruh üflemenin 120. günde gerçekleştiğine dair yorum yapan ilk kişi olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mürteza Bedir - Halil Kılıç, “İnsan Hayatı Ne Zaman Başlar? Ruh Üfleme Kavramına İlişkin Bir İnceleme”, *Hayat Ne Zaman Başlar, Ne Zaman Biter? Tıbbî, Dini ve Etik Sorunlar*, ed. Hakan Ertin - Merve Özaykal (İstanbul: İSAR, 2021), 82-100.

⁶⁸ Zeynuddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hasen el-Hanbelî İbn Receb, *Camiu'l-Ulum ve'l-Hikem fi Şerhi Hamsine Hadisen min Cevamii'l-Kelim*, ed. Şuayb Arnavut (Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2001), 1/159. İbn Receb'in bu konuda öncelikle tıp uzmanlarının görüşlerini esas alarak konuyu

751/1350)'den gelmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre cenin, sperm ve yumurtanın birleşmesi ile ortaya çıkan yeni bir kuvvedir. Ona göre, döllenmeden itibaren altı gün içerisinde ceninin kalp ve beyin noktaları oluşur, toplam kırk günde ise yaratılışı tamamlanır. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bu görüşü, “*Sizden her birinizin anne karnında yaratılışı kırk günde tamam olur.*” hadîs-i şerifi ile mutâbakat göstermektedir.⁶⁹

Zâhirî mezhebinin en önde gelen savunucularından İbn Hazm (ö. 456/1064), anne karnındaki varlığı, gerek alaka gerek mudğa aşamasında olsun, ilk 120 güne kadar annenin bir parçası olarak görmektedir. İbn Hazm, kıyasın bâtil olduğundan yola çıkarak ceninin ölmesine sebep olan kişiyi katil olarak nitelendirmemekte, zira bunu bir ölüm görmemektedir. Henüz ruhun üflenmediğini, dolayısıyla canlılığın olmadığını, onun mücenni olduğunu, ölü bir şeyin zaten öldürülemeyeceğini öne sürerek diyet öngörmemektedir.⁷⁰

Ruh üflendikten sonra çocuk düşürmenin veya aldırmanın haram olduğunda ve bu davranışın cinayet sayılacağı konusunda İslâm hukukçularının hemfikir olduğu; bu hükmün annenin sağlığının tehlikede olduğu durumlarda dahi geçerliliğini koruduğu; İbn Âbidîn'e göre cenin canlı ise, annenin hayatı tehlikede olsa bile ceninin alınmasının câiz olmadığı, annenin bu sebeple ölmesinin bir ihtimalden ibaret olması hasebiyle ihtimale dayanarak bir insanın öldürülmesi câiz olmadığı; buna mukabil olarak Kuveyt'te yayımlanan fıkıh ansiklopedisinin (el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye) ilim heyetinin, ceninin alınmaması halinde annenin hayatının kesin olarak tehlikeye girmesi durumunda, çocuğun varlığının temelde annenin varlığına dayanması ve sağ doğmasının kesin olmamasına karşılık, annenin kesin olarak hayatta olması nedeniyle annenin hayatının öncelikli olması gerektiği görüşüne vardığı aktarılmıştır.⁷¹ Prof. Dr.

anlatması ve ardından bu görüşleri desteklemek için Huzeyfe İbn Useyd'in yaratma ile alakalı hadîsini vermesi dikkat çekicidir.

⁶⁹ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tıbyan fî Aksâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 337.

⁷⁰ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-Muhalla bi'l-Asar* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.), 11/242.

⁷¹ Orhan Çeker, “Çocuk Düşürme (İslâm Dininde Çocuk Düşürme)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

Orhan Çeker de, ilk görüşe katılarak anne hayatı tehlikede olsa dahi ceninin alınmasına cevaz verilmemesi gerektiğini savunmaktadır.⁷²

Yukarıda zikredilen fikhî görüşlerinin en azından bir kısmı, Kur'an-ı Kerim'deki ceninin yaratılışı ile ilgili ayetler ve ilgili hadîs-i şeriflerin, o zamanki tıbbî bilgi doğrultusunda yorumlanmış hâlidir. Su götürmez bir gerçektir ki, tıbbın gelişmesi ile elde edilen veriler sayesinde, ceninin oluşumu gün be gün takip edilebilir hâle geldiğinden, ceninin fikhî konumuna dair söylenenler de zamanla değişmiştir. Aslında, ancak 19. yüzyılda bu soruya biraz daha net bir bakış açısıyla yaklaşılabilmektedir.⁷³ Bu zamana kadar cenin ile ilgili klasik eserlerdeki bilgilere yer verilmesinin sebebi, klasik eserlerde embriyo ile ilgili bir bilginin saptanamadığını belirtmek içindir.

Mezheplerin insan yaşamının başlangıcı ile ilgili görüşleri incelendiğinde, Gazzâlî (ö. 505/1111) dışındaki diğer müçtehitlerin genellikle embriyoya müdahaleyi, rahme tutunduktan sonraki aşamalarda câiz görmediği,⁷⁴ ancak rahme tutunmadan önceki döllenme aşamasında müdahaleye izin verdiği; bu nedenle, embriyonun rahme tutunmadan önceki dönemdeki konumunun, daha esnek bir şekilde değerlendirildiği ve embriyoya müdahalenin daha mâkul görüldüğü ifade edilmiştir.⁷⁵ Nitekim, embriyo, ana rahmine tutunması ile varlık aşamasına geçtiğinden, fakihlerin rahme tutunma aşamasını insan varlığının başlangıcı olarak kabul ettikleri; bu noktadan itibaren embriyonun “mükerrerem” sayıldığı konusunda fakihler arasında icmâ olduğu belirtilmiştir. Bu konuda farklı düşünülmesinin nedeni ise, yaşamın başlangıcına

⁷² Çeker, mezkûr maddenin yazımındaki “İbn Âbidîn’in, söz konusu hükme döneminin tıbbî bilgileri ışığında vardığı göz önünde bulundurularak ikinci görüşün daha isabetli olduğu söylenebilir. Ayrıca çocuğun alınmaması sebebiyle annenin ölmesi halinde çocuğun da hayatını sürdüremeyeceği açıktır.” ifadesinin kendisine âit olmayıp maddeye editörler tarafından eklendiğini, kendi görüşünün ise tam zıddı olduğunu belirtmiştir. Orhan Çeker, “Anne Hayatının Tehlikede Olması Hâlinde Ceninin Âkıbeti” (Görüşmeci: Ayşe Beyza Apa, Telefon Görüşmesi, Görüşme 29 Mayıs 2024).

⁷³ Maurice Bucaille, *The Bible, the Qur'an and Science, the Holy Scriptures Examined in the Light of Modern Knowledge*, çev. Alastair D. Pannel, ts., 136.

⁷⁴ Gazzâlî, bir günlük olsa dahi döllenmeden itibaren cenine müdahaleyi câiz görmemektedir. Gazzâlî dışındaki Şâfî mezhebi âlimleri ise döllenme anından ruh üflenme vaktine doğru gidildikçe embriyoya tedricen artan bir değer biçmektedirler. Bakınız: İmam Gazzâlî, *İhyâ'u ulûm'id-dîn*, çev. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayınevi, 1998), 2/119; Çeker, “Çocuk Düşürme”.

⁷⁵ Alpaslan Alkış - Tayyibe Tabak, “Yapay Embriyo Üzerindeki Müdahalelerin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (31 Aralık 2021), 97.

ilişkin konularda embriyoyu koruma fonksiyonuna hâiz olan “hürmet”in ne zamandan itibaren işlevsel hâle geleceği konusundaki ihtilaflardır.⁷⁶

“Fıkhî açıdan ceninin durumu nedir?” sorusuna Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK)’nun verdiği cevap, “... *Günümüz tıbbi bilgilerin ortaya koyduğu üzere, ister laboratuvar ortamında ister anne rahminde olsun, sperm ve yumurtanın döllenmesiyle oluşan embriyo henüz organları belirmemiş olsa da insan olma potansiyeli taşıyan bir canlıdır; dolayısıyla hayat hakkına sahiptir.*”⁷⁷ şeklinde olup ceninin yaşam hakkı olduğu vurgulanmıştır. DİYK’nin verdiği cevap, aynı zamanda, anne rahmine yerleştirilmesini iktizâ etmeksizin, döllenmeden itibaren cenine bir değer atfetmesi bakımından dikkat çekicidir. Aksi görüşü savunanlar ise, ana rahmine düşmemiş embriyonun insan sayılamayacağından bahisle, hiçbir hakka sahip olmadığını ileri sürmekte, bu minvalde tüp bebek merkezlerindeki ana rahmine konmayan embriyoları hiçbir hakka lâyük görmemektedirler.⁷⁸ Bu durumda, kişiler hukuku içinde yer alan soybağı, miras, vasiyet hakları ile lehine ikrarda bulunabilme, lehine vakıf kurulabilmesi, lehine bağışta bulunulabilmesi gibi haklara cenin sahipken;⁷⁹ ihtiyaç fazlası embriyolar, cenin sıfatını kazanamadığından bu haklara sahip olamayacaktır. Zira ihtiyaç fazlası embriyoların bu haklara sahip olabilmesi için öncesinde *yaşam hakkına* sahip olması gerekmektedir.

İhtiyaç fazlası embriyoların mer’î hukuka göre, eşlerden birinin vefatı veya eşlerin boşanma kararının kesinleşmesi hâlinde imhâ edilecek olması,⁸⁰ dolayısıyla kendilerine yaşam hakkı verilmemesi de tartışılmıştır. Avrupa Fetva ve Araştırmaları Merkezince, boşanma ve ölüm hâlinde nikâhın sona ereceği, nikâhın sona ermesi

⁷⁶ Nurten Zeliha Şahin, *İslam Hukuku ve Biyoetik (Sorumluluk ve Özerklik Ekseninde Biyoetik Tartışmalar)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 134-135.

⁷⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Fıkhî açıdan ceninin durumu nedir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 22 Mayıs 2024).

⁷⁸ Süleyman Demir, *İslâm Hukukunda Hakiki Şahsiyetin Başlangıcı ve Sona Ermesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11; Ahmet Yusuf Giynaş, *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41.

⁷⁹ Ülfet Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2018), 45-76.

⁸⁰ ÜYTUVÜYTMHY, md. 20/5.

hâlinde dondurulmuş vaziyetteki embriyonun müteveffanın karısı tarafından kullanılmasının câiz olmadığı ve imhâ edilmesi lâzım geldiği aktarılmıştır.⁸¹ Zira ölüm olayı vuku bulduğunda var olan çocukların babanın nesebinden geldiğinin sâbit olduğu, dolayısıyla embriyonun en geç baba öldüğünde ana rahmine tutunmuş olması gerektiği belirtilmiştir.⁸² Mâmâfih, gelişen tıp bilimi sayesinde nesep karışıklığına yol açacak bir durumun -gamet sahiplerinin belli olması ve yumurta sahibi kadının rahmine embriyonun yerleştirilmesi hâlinde- mevcut olmadığından bahisle, evlilik devam etmese dahi, ileride aynı evlilik birliğinin yeniden sağlanabileceği düşüncesi ile embriyoların ancak gamet sahiplerinin her ikisinin birden vefat etmesi hâlinde imhâ edilmesi gerektiğini, aksi halde evlilik birliğinin yeniden tesisi ihtimaline binâen embriyoların dondurulmaya devam edilmesi gerektiğini savunanlar da mevcuttur.⁸³ Bu durumda dikkat edilmesi gereken, embriyonun gamet sahibi çiftin ayrı ya da bekar olmaları hâlinde kullanılmaması gerektiğidir.⁸⁴ Mehmet Erşahin ise, ric'î talâk durumunda, iddet sonuna kadar kocanın rızası ile embriyonun rahme yerleştirilebileceğini serdetmiştir.⁸⁵

“Tüp bebek yönteminde fazla embriyo üretilip dondurulması caiz midir?” sorusuna DİYYK “*Ancak tüp bebek uygulamasında tibben gerekli olan asgari miktarda yumurtanın döllelenmesiyle yetinilmelidir. Bu nedenle gereğinden fazla embriyo oluşturmaktan ve bunları dondurmaktan kaçınılmalıdır.*”⁸⁶ şeklinde cevap vermesine ve embriyoyu döllemeden itibaren mükerrem saymasına karşın “Tüp bebek yönteminde rahme yerleştirilmeyen fazla embriyoların yok edilmesi caiz midir?” sorusuna aşağıdaki şekilde cevap vermiştir:

⁸¹ Hafsa Kesgin, *İslam Hukukunda Kürtaj* (Kitâbi Yayınları, 2018), 144.

⁸² Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 46.

⁸³ İhtiyaç fazlası embriyoların imha şartlarının câiz olup olmadığına dair tartışmalar ve çözüm önerileri bu tez konusu kapsamında yer almadığından bu kadarını vermekle iktifâ edeceğiz.

⁸⁴ Orhan Çeker, “Surplus Embriyoların İmhâsına Alternatif Yollar” (Görüşmecisi: Ayşe Beyza Apa, Önder Ankara İmam Hatipliler Derneği, Görüşme 19 Mayıs 2024).

⁸⁵ Mehmet Erşahin, *İslam Hukuku Açısından Aile Planlaması Kürtaj ve Çocuk Sahibi Olma* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 256.

⁸⁶ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Tüp bebek yönteminde fazla embriyo üretilip dondurulması caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 22 Mayıs 2024).

“İslam hukukunda, “canın korunması”, vazgeçilmez hak ve değerlerden (zaruriyyat-ı hamse) biridir. İnsan varlığı sperm ve yumurtanın döllenişle başlamakta olup embriyoya ilk anından itibaren potansiyel bir birey olarak saygı duyulması ve yaşam hakkının korunması gerekir. Tüp bebek uygulamasında aşılınmış fazla yumurtaların imha edilmesi, embriyonun yaşamının sonlandırılması anlamına gelmekte olup dini yönden sakınca teşkil etmektedir. Bu itibarla rahme yerleştirilecek kadar yumurta döllenişine dikkat edilmelidir. Bununla birlikte bir şekilde fazla embriyo oluşturulmuşsa bunların dondurulması ve daha sonra aynı çift arasında fiilen devam eden evliliklerde dondurulmuş bu embriyoların annenin rahmine yerleştirilmesi cihetine gidilebilir. Bunun mümkün olmaması durumunda başkaları tarafından kullanılmasını önlemek amacıyla son çare olarak embriyoların dondurulması işlemi zarureten sonlandırılabilir.”⁸⁷

Bu iki fetva art arda okunduğunda, döllenişmeden itibaren hayat hakkına sahip olduğu düşünülen embriyonun ihtiyaç fazlası embriyoya dönüşmesi hâlinde -her ne kadar zarureten de olsa- dondurma işlemine son verilebileceği anlaşılmakta; aslında ihtiyaç fazlası embriyonun konumunun çok daha kırılgan olduğu idrak edilmektedir. Nitekim DİYK, eşlerden birinin vefatı hâlinde dondurulmuş embriyonun kullanımına cevaz vermemekte, dondurulmuş embriyonun bir başkasınca kullanımına engel olmak içinse embriyo imhâsına zarureten onay vermektedir. Bu düşüncenin arkasında, “çocuk sahibi olmanın evlilik kurumunun dışına taşınması, nesep ve nesil güvenliğinin zedelenmesi ve mahremiyet ilkelerinin ihlal edilmesi” sebeplerinin yer aldığı belirtilmiştir.⁸⁸ DİYK’nin ihtiyaç fazlası embriyoların evliliği fiilen devam eden çiftlerin üreme amaçlı kullanımı dışında kullanılmayacağı ve imhâ edilebileceğine dair fetvâları, bu çalışmada araştırma probleminin kaynağını oluşturmakta ve ihtiyaç fazlası embriyoların tedâvi yahut bilimsel araştırma amacıyla kullanımını irdeleme ihtiyacı doğurmuştur.

⁸⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Tüp bebek yönteminde rahme yerleştirilmeyen fazla embriyoların yok edilmesi caiz midir?” (Erişim 22 Mayıs 2024).

⁸⁸ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Tüp bebek yönteminde başkasına ait sperm, yumurta, embriyo veya rahmin kullanılması caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 23 Mayıs 2024).

Klasik kaynaklardan tüpteki embriyolar hakkında bir veri elde edilememesinin yanı sıra, çağdaş ulema arasında da tüpteki embriyoların konumu ile yeknesak bir anlayışın olmadığı belirtilmiş, bu kapsamda in vitro embriyonun ne kişi ne de eşya konumunda olduğu için tıpkı cenin gibi “eksik kişi” olarak nitelendirilerek “nâkıs vücub/hak ehliyeti”ne sahip olması gerektiği savunulmuş, böylece tüpteki embriyonun da haklarının korunabilmesinde bu nitelendirmenin sorunları tam olarak çözemese de en azından yardımcı olacağına altı çizilmiştir.⁸⁹

Günümüz fıkıhçılarından Prof. Dr. Hayrettin Karaman da ihtiyaç fazlası embriyoların rahme yerleştirilmediği, rahme yerleştirilmemiş embriyonun gelişip insan olamayacağı, dolayısıyla ihtiyaç fazlası embriyolara insan olarak bakılmaması gerektiğini belirterek ihtiyaç fazlası embriyoların imhâsında bir sakınca görmediğini belirtmiştir.⁹⁰

Görüleceği üzere, in vitro embriyolar hakkında dahi ittifak sağlanamamışken ihtiyaç fazlası embriyoların konumu hakkında ittifak edilemediğini söylemek îzahtan vârestedir. İhtiyaç fazlası embriyoların konumu ile ilgili ayrıntılı açıklamalar, konu bütünlüğünün dağılmaması adına, son bölümde “Fıkî Değerlendirme” başlığı altında yer verilecektir.

2.2. HUKUKÎ KONUM

Embriyonun hukukî konumu, embriyonun bir hakkın öznesi olup olamayacağı ile ilgilidir. Bu noktada, embriyonun “insan” olarak kabulü tartışmalı bir nokta olduğundan, hukukî konum aktarılırken “hak” özelinde ilerlenecek olup sonrasında anne rahmine yerleştirilen ve yerleştirilmeyen embriyo arasında ayırım yapılacaktır.

⁸⁹ Kesgin, *İslam Hukukunda Kürtaj*, 142.

⁹⁰ Hayrettin Karaman, “Kök hücre” (Erişim 17 Ocak 2024).

2.2.1. Yaşama Hakkı Bakımından

Temel hak ve hürriyetlerin ilk basamağı, yaşama hakkıdır; zira kişinin bir “yaşam”ı olmazsa, diğer haklarının var olup olmamasının bir önemi bulunmamaktadır. Bundan dolayıdır ki, bu çalışmada öncelikle embriyonun yaşam hakkının olup olmadığı incelenecektir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)’nin 2. maddesine göre, *herkesin* yaşam hakkı korunur.⁹¹ Keza, 1982 tarihli Anayasa’nın 17. maddesine göre de, *herkes* yaşama, maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkına sahiptir. Ayrıca yine Anayasa’nın 12. maddesinde, *herkesin*, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu yazmaktadır.⁹²

Burada ele alınması gereken mesele, “herkes” ifadesinin embriyoyu içerip içermediğidir. Uluslararası belgelerde ve anayasal metinlerde “herkes” ifadesinin embriyoyu kapsayıp kapsamadığı net değildir. Bu ifade bilinçli bir şekilde belirli bir tanıma tâbi tutulmamış ve her ülkenin iç hukuk normlarına bırakılmıştır. Anayasada bulunan “herkes” ifadesinin embriyoyu içerip içermediği konusundaki tartışma, iki ana görüş etrafında şekillenir. Bir görüşe göre, anayasada belirli bir kişi ya da grubu hedef alan bir ifade olmadığı için embriyo da anayasanın koruması altındadır. Diğer bir görüşe göre ise, embriyo henüz doğmuş bir insan olmadığı ve dolayısıyla anayasal haklardan yararlanmadığı için, “herkes” ifadesi dar bir yorumla ele alınmalı ve embriyo bu kapsamın dışında bırakılmalıdır.⁹³

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu, *Paton v. United Kingdom* kararında,⁹⁴ AİHS’nin 2. maddesinde yer alan “herkes” ifadesinin doğmamış olanları da kapsayıp

⁹¹ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), *Resmî Gazete* 8662 (10 Mart 1954), Kanun No. 6366, md. 2.

⁹² Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (TCA), 17863 (Mükerrer) (18 Ekim 1982), Kanun No. 2709, md. 12, md. 17.

⁹³ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 79.

⁹⁴ *Paton v. United Kingdom* (Paton v. UK), K. 8416/78 (European Commission of Human Rights 13 Mayıs 1980), prg. 19.

kapsamadığını tartışmıştır. Nihâyetinde, embriyonun kişiliğe sahip olup olmadığına dair belirleyici bir gösterge olmaması ve Sözleşmedeki diğer maddelerde yer alan “herkes” ifadesinin doğum sonrasını ifade ettiği gerekçeleriyle, “herkes” ifadesinin doğmamış olanları kapsamadığı sonucuna varılmıştır.⁹⁵

Embriyonun yaşama hakkının ne zaman başlayacağı konusunda ise, Avrupa Konseyi tarafından 1986 yılında yayınlanan 1046 numaralı tavsiye kararının 5. maddesine göre, dölleme anından itibaren insan yaşamının sürekli bir örüntü içinde geliştiği ve gelişiminin ilk evrelerinde kesin bir ayırım yapmanın mümkün olmadığı belirtilmiştir.⁹⁶

Öte yandan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) *Evans v. UK* kararında, dondurulmuş embriyoların evli olmayan çift tarafından rıza gösterilerek oluşturulmasıyla başlayan sürecin, bir tarafın sonradan rızasını geri çekmesinin, - rızanın geri alınamaz hâle geldiği an ile ilgili herhangi bir fikir ve mevzuat birliği olmadığından hareket ederek⁹⁷- embriyoların imhâsını gerektirebileceğine hükmetmiştir.⁹⁸ Bu kararda, *in vitro* embriyoların yaşama hakkından bahsedilemeyeceği vurgulanarak bu imhânın meşrû olduğu belirtilmiştir.⁹⁹

Mâmâfih AİHM, embriyonun yaşama hakkının ne zaman başladığı konusunda net bir görüş ortaya koymamış olup bu konuda devletlere geniş bir takdir yetkisi vermiştir. *Vo v. France* kararında AİHM,¹⁰⁰ yaşamın başlangıcı konusunda fikir birliğine varılmadığının altını çizerek embriyonun yaşama hakkına sahip bir kişi olarak kabul edilmemesine rağmen insan ırkına ait olduğu ve kişi hâline gelme potansiyeli

⁹⁵ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 86.

⁹⁶ Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*, 79; “Recommendation 1046” (Strazburg, 02 Aralık 1986), md. 5.

⁹⁷ *Evans v. The United Kingdom (Evans v. UK)*, K. 6339/05 (European Court of Human Rights 10 Nisan 2007), prg. 79.

⁹⁸ “*Evans v. UK*” prg. 90, K. 6339/05.

⁹⁹ Melike Belkıs Aydın, *Yapay Dölleme Tekniklerinin Soybağı Hukuku ve Kişilik Hakkı Bakımından Sonuçları* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 98.

¹⁰⁰ *Vo v. France (Vo v. France)*, K. 53924/00 (European Court of Human Rights 08 Temmuz 2004), prg. 82.

nedeniyle insanlık onuru açısından korunması îcâb ettiğini belirtmiştir.¹⁰¹

Embriyonun yaşama hakkının kısmen de olsa korunduğu söylenebilecek en net düzenleme, 2827 sayılı Nüfus Planlaması Hakkında Kanun'un 5. maddesinde kendisini göstermektedir. Bu düzenlemeye göre, gebelik kural olarak ancak onuncu haftaya kadar sonlandırılabilir. Bu kuralın istisnası, annenin hayatının tehlikede olduğu veya olacağı haller ile doğacak çocuk ve onu takip edecek nesiller için ağır mâlûliyetin zuhur edeceği hallerdir. Bu hallerde, on haftayı geçmiş olsa da rahim tahliye edilir.¹⁰² Bu haller dışında, gebelik süresi on haftadan fazla olan kadının çocuğunu isteyerek düşürmesi hâlinde ise, bir yıla kadar hapis veya adlî para cezasına hükmolunacağı, Türk Ceza Kanunu'nun 100. maddesinde belirtilmiştir.¹⁰³ TCK md. 100'ün, anlaşılacağı üzere, in vivo (rahimdeki) embriyolar için uygulanacağı, in vitro (tüpteki) embriyolar için uygulanamayacağını söylemek, îzahtan vârestedir.¹⁰⁴

2.2.2. Türk Medeni Kanunu (TMK) Bakımından

Medeni hukuk açısından embriyonun konumunu tâyin edebilmek için embriyonun “kişi” sayılıp sayılmayacağını tespit etmek şarttır. Zira haklara ve borçlara sahip olabilme gücü olarak ifade edilen hak ehliyeti, ancak “kişi”lere mahsustur. Bu noktada TMK md. 28/1, kişiliğin, çocuğun sağ olarak tamamıyla doğduğu anda başladığını ve ölümlle sona erdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵ Buradan hareketle, TMK açısından embriyonun anne rahminde olsa da olmasa da bir “kişi”liğe sahip olmadığını söylemek mümkündür.¹⁰⁶ Ancak özellikle ana rahminde olmayan embriyolar için

¹⁰¹ “Vo v. France” prg. 77-80, K. 53924/00); Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 87.

¹⁰² Nüfus Planlaması Hakkında Kanun (NPHK), (24 Mayıs 1983), Kanun No. 2287, md. 5.

¹⁰³ Türk Ceza Kanunu (TCK), (26 Eylül 2004), Kanun No. 5237, md. 100.

¹⁰⁴ Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 51.

¹⁰⁵ Türk Medeni Kanunu (TMK), 24607 (22 Kasım 2001), Kanun No. 4721, md. 28.

¹⁰⁶ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 80.

preimplantasyon dönemi uygulamaları ile ilgili, tıbbî, sosyal ve hukukî önlemler alınmasının bir ihtiyaç olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰⁷

TMK md. 28/2’de ise, hak ehliyetinin sağ doğmak koşuluyla, embriyonun ana rahmine düştüğü andan başlayarak kazanıldığı ifade edilmektedir. Bu maddedeki “sağ doğum” niteliği konusunda doktrinde ihtilaf bulunmaktadır. “Sağ doğum”un bozucu şart olarak kabul edilmesi hâlinde, doğal yoldan gebe kalınmasında embriyonun gerek ana rahmine düşünce -gerek tüpte dölleme suretiyle olsun- dölleme anında kişilik kazanacağı, ancak tam ve sağ doğum gerçekleşmediği takdirde kişiliğin sonlanacağı ifade edilmektedir.¹⁰⁸

Hak ehliyetine sahip olabilmek için “sağ doğum” şartını geciktirici şart olarak niteleyen yazarlara göre ise embriyo, doğumdan önce henüz bir kişiliğe sahip olmadığından, annenin bir parçası hükmündedir. Dolayısıyla, annenin izniyle kendisine tıbbî müdahalede bulunulan ve bundan zarar görerek doğan çocuk, annesine ve kendisine zarar verenlere karşı tazminat davası açma hakkına sahiptir.¹⁰⁹

Ayrıca, mezkûr maddedeki “sağ doğum” koşulunun geciktirici şarta benzer bir niteliği taşıdığı da belirtilmekte, embriyonun sağ ve tam doğmak koşuluyla kişilik kazandığı, embriyo sağ doğana kadar hak ehliyetinden doğan sonuçların askıda kalacağı, embriyonun doğmasıyla hak ehliyetinin kesinleşeceği, mâmâfih ikinci maddeye göre hak ehliyetinin geçmişe etkili olarak şümul edeceği ifade edilmektedir. Bu maddenin doğurduğu sonuçlar, kendisini TMK md. 427/3’te, yönetilmesi gereken mallar için önlem alınması gereken hallerde kendisine kayyım atanabileceği; TMK md. 303’te embriyo adına babalık davası açılabilmesi; TMK md. 643/1’de miras taksiminin embriyo doğana kadar erteleneceği şeklinde göstermektedir.¹¹⁰ Görüleceği üzere, bu haklardan yararlanmak için, hakların doğumu esnasında, embriyonun ana

¹⁰⁷ Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 51.

¹⁰⁸ Aydın, *Yapay Dölleme Tekniklerinin Soybağı Hukuku ve Kişilik Hakkı Bakımından Sonuçları*, 91.

¹⁰⁹ M. Kemal Oğuzman vd., *Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler)* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2005), 14.

¹¹⁰ Turgut Akıntürk vd., *Türk Medeni Hukuku Başlangıç Hüükümleri / Kişiler Hukuku* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 2016), 1/245-246.

rahmine düşmüş olması elzemdir, bu bakımdan dondurulmuş vaziyetteki embriyolar, ana rahmine yerleştirilmeden bu haklar onlar için sübut etmeyecektir.

Doktrinde, *ana rahmine düşmeden* ne anlaşılması lâzım geldiği konusunda da bir ittifak bulunmamaktadır. *Ana rahmine düşmenin*, kadının hâmile olduğu an olduğu, zira döllenmenin gerçekleşmesi için sperm ve yumurtanın bir araya gelmesi ile 24 saatin geçmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, IVF yoluyla oluşturulan embriyoların hak öznesi olabilmeleri, oluşturuldukları ana kadar geriye gitmektedir.¹¹¹ Öte yandan, bu görüş sahipleri, TMK’da yer alan mezkûr hükmün yapay döllenme hesaba katılmadan hazırlandığı, nitekim TMK’da embriyonun söz konusu olduğu çeşitli maddelerde “*cinsel ilişkide bulunma*” kalıbının geçmesi ve yardımcı üreme teknikleri dikkate alınmadan kanunun hazırlandığı,¹¹² kanunda boşluk olduğu, dolayısıyla ilgili hükmün yapay döllenme açısından uygulanmaması gerektiği, bu boşluğun günümüzdeki ihtiyaçlar ve mevcut gelişmeler göz önüne alınarak uygun bir şekilde tamamlanması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹³ Mezkûr maddede yer alan *ana rahmine düşmeden* kastın “döllenme” olduğunun savunulmasının bir amacı da, dondurulmuş embriyoların da donduruldukları süre boyunca hukuken koruma altında olmasını sağlamaktır.¹¹⁴ Bunun anlamı, dondurulmuş embriyoların da sağ doğmaları hâlinde, ne kadar süre önce dondurulmuş olursa olsunlar, döllenme tarihinden itibaren hak ehliyetine sahip olacaklarıdır.¹¹⁵ Diğer yandan, embriyoların döllenme anından itibaren hak öznesi olarak sayılması, onun hukukî bir varlık kazanacağı şeklinde yorumlanmamalıdır, zira hak ehliyetine sahip olmak için sağ ve tam doğum şarttır.¹¹⁶ Aslında, tüm bu tartışmalar, insanın biyolojik olarak başlangıcının belirlenmesinden ziyade, embriyoya korunması gereken bir değer olarak ne zaman kişilik özelliği atfedileceği ile ilgilidir.¹¹⁷

¹¹¹ Oğuzman vd., *Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler)*, 13.

¹¹² Tülay Aydın Ünver, *Cenin Hukuki Konumu* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2011), 20.

¹¹³ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 88.

¹¹⁴ Selim Akpınar, *Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 93.

¹¹⁵ Aydın Ünver, *Cenin Hukuki Konumu*, 24.

¹¹⁶ Aydın Ünver, *Cenin Hukuki Konumu*, 24; Oğuzman vd., *Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler)*, 14.

¹¹⁷ Zengin, *Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması*, 163.

Doktrindeki diğer bir görüş ise, IVF yoluyla oluşturulan embriyolar için *ana rahmine düşmeden kastın*, “embriyonun rahme tutunması” ile gerçekleşeceği, zira rahme tutunmadığı sürece yaşama kabiliyetine sahip olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca, *ana rahmine düşmenin* dölleme şartına bağlanması hâlinde, ihtiyaç fazlası embriyoların da hak sujesi olması gerektiği, bunun ise bir çelişkiye neden olacağı, tutarlı olunabilmesi için IVF yoluyla elde edilen embriyolar söz konusu olduğunda *ana rahmine düşmeden kastın*, embriyonun rahme tutunması olarak anlaşılması lâzım geldiği savunulmuştur.¹¹⁸

Konuyla ilgili bir diğer tartışma ise, tüp bebek merkezlerinde dondurulmuş halde bekleyen embriyoların konumu ile ilgilidir. Medeni hukukun alt dalı olan eşya hukukuna göre “eşya”; cismânî olan, üzerinde hâkimiyet kurulabilen, sınırlandırılabilen, ekonomik bütünlük arz eden ve insan vücudu ile organik bağ içermeyen şeylerdir.¹¹⁹ Bu açıdan bakıldığında, dondurulmuş embriyoların yumurta sahibinin vücudundan bağımsız bir şekilde varlıklarını devam ettirebildikleri ve devredilebilir olduklarından ötürü eşya statüsünde oldukları, zira bir hakkın sujesi olarak görülmeyen şeyin ancak bir hakkın objesi olabileceği, hatta embriyoyu oluşturan çiftlerin evli olması hâlinde, dondurulmuş embriyoların evlilik mal rejimine tâbi olması gerektiği -ki mevcut yasalara göre evli olmayan çiftlerin gamet hücrelerinden embriyo elde edilmesi yasaktır-, evli olmamaları hâlinde ise müşterek mülkiyet ya da iştirak hâlinde mülkiyet hükümlerine tâbi olmasının îcâb ettiği ileri sürülmektedir. Bir başka görüş ise, her ne kadar hak öznesi olamasalar da, insan türüne ait oluşu, insan olma potansiyeli taşıdıkları gibi gerekçelerle dondurulmuş embriyolara en azından insan onuruna uygun bir statü tanınması gerektiğidir.¹²⁰ Benzer şekilde, dondurulmuş embriyoya insan statüsünün verilmesinin biyolojinin ilkeleri açısından, şey statüsünün verilebilmesinin de eşya hukukunun ilkeleri açısından olanaklı

¹¹⁸ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 81; Aydın, *Yapay Dölleme Tekniklerinin Soybağı Hukuku ve Kişilik Hakkı Bakımından Sonuçları*, 99; Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 53.

¹¹⁹ Erol Cansel - Ali Naim İnan, “Aynı Hak Kavramı, Taksimi ve Eşya Hukukunun Konusu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21/1 (01 Mayıs 1964), 364.

¹²⁰ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 89.

görülmeyeceği ifade edilmiştir.¹²¹ Bu açıdan bakıldığında, dondurulmuş embriyoya özel bir statü verilmelidir.¹²² Diğer yandan, yapay dölleme aşamasında çok sayıda embriyo oluşturulduğu ve fakat bunların ana rahmine transfer edilip edilmeyeceği veya hangilerinin transfer edileceğine dair bir netlik olmadığından, bu aşamada dondurulmuş embriyoların hak ehliyetinin bulunmadığını kabul eden başka görüşler de mevcuttur.¹²³

Embriyonun tam bir yaşam hakkını savunanlar, dölleme anının kişiliğin başlangıcı olduğunu ve tüpteki embriyoların da hukuken tüm kişi ve kişilik haklarından faydalanması iktizâsını öne sürmekte olup onlara göre tüpteki embriyoya zarar vermek, kişinin beden bütünlüğüne veya yaşam hakkına zarar vermekle eş değerdir.¹²⁴

TMK’da *in vitro* embriyoların konumu ayrı bir madde kapsamında düzenlenmemiş olsa da gelecekte doğması muhtemel kişiler adına bazı hukukî düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar ise, TMK md. 348/3 gereği velayetin kaldırılmasının doğacak tüm çocukları kapsayacağı; TMK md. 513 gereği koruyucu ıskatın geçerli olabilmesi için altsoyun saklı payının yarısının doğmuş ve doğacak çocuklara özgülenmesi gerektiği; TMK md. 583/1 gereği gelecekteki kişiye artmirasçı veya art vasiyet alacaklısı olarak tereke malı bırakılabileceği hükümlerinden ibarettir.¹²⁵

Kanun koyucunun ihtiyaç fazlası embriyolar özelinde düzenleme yapmamış olması, kanunda bir boşluk olduğunu düşündürmekte ise de bu boşluğun *bilinçli boşluk* mu olduğu *bilinçsiz boşluk* mu olduğu tartışılabilir. Türkiye’de ilk tüp bebeğin 1988 yılında doğduğu¹²⁶ ve yürürlükteki 4721 sayılı TMK’nın 2001 yılında kabul edildiği

¹²¹ Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*, 87.

¹²² Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 55-56; Akpınar, *Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu*, 94.

¹²³ Akpınar, *Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu*, 93; Hakan Hakeri, *Tıp Hukuku El Kitabı* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2020), 307.

¹²⁴ Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*, 113.

¹²⁵ Akıntürk vd., *Türk Medeni Hukuku Başlangıç Hükümleri / Kişiler Hukuku*, 1/246.

¹²⁶ “Türkiye’de İlk Tüp Bebek”, *Tavmergen IVF Clinic* (blog) (Erişim 28 Mayıs 2024).

düşünüldüğünde,¹²⁷ kanun koyucunun bilinçli bir şekilde sustuğu düşünülebilir. Nitekim, IVF embriyoların konumu dahi hâlen tartışılıyor, bundan 23 yıl önce, IVF embriyolar ve ihtiyaç fazlası embriyoların medenî hakları ile ilgili hususen bir madde düzenlemenin -içeriği ne olursa olsun- pek çok tartışmayı beraberinde getireceği muhakkak idi. Şu anda dahi, toplumun konu ile ilgili yeterince bilinçlenmeden ve bir uzlaşma sağlanmadan konu ile ilgili kanun maddesi inşa etmek, dünyada örneği görülmemiş bir ilke imza atmak olurdu.¹²⁸ Zira, IVF ve ihtiyaç fazlası embriyoların hukukî olarak konumuna karar verebilmek için önce onlara karşı toplumda nasıl farklı seslerin yükseldiğinin araştırılması gerekmektedir, bu seslerin her birine kulak verilmesi, her birinin dinlenmesi lâzım gelmektedir. Bu sesler ise, bir sonraki başlıkta, “Ahlakî Konum” başlığı altında incelenecektir.

2.3. AHLÂKÎ KONUM

Embriyonun “ne” olduğu, insan olarak kabul edilip edilmemesi ve insan yaşamının ne zaman başladığı gibi dinî, felsefî ve toplumsal tartışmalar, embriyonun tedâvi yahut bilimsel amaçlarla kullanılmasını ve yasal düzenlemeleri etkilediği için önem arz etmektedir. Yıllardır süregelen ve Amerika Birleşik Devletleri'nde seçimleri dahi etkileyen kürtaj tartışmalarının yanı sıra laboratuvar ortamında döllendirilen yumurtaların bilimsel araştırma amacıyla kullanılması ve hatta bilimsel araştırmalar amacıyla embriyo üretilmesine dair tartışmaların hepsi, embriyonun ahlâkî statüsü üzerinde şekillenmektedir.

Normatif açıdan bakıldığında, embriyonun konumu ile ilgili görüşler üç ana başlık etrafına toplanmaktadır. İlk görüş, embriyoyu salt doku yahut hücre topluluğu olarak görmekte, onu ne insan ne de birey olarak görmekte ve ona herhangi bir konum atfetmemekte, insan embriyosuna diğer canlıların embriyolarına verdiği değerden

¹²⁷ TMK.

¹²⁸ Nitekim, Alman Federal Anayasa Mahkemesi'nin de, ana rahmi dışındaki embriyonun temel hak statüsü konusunu açık bıraktığı aktarılmıştır. Bakınız: Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 51.

daha fazla bir değer vermemektedir.¹²⁹ İkinci görüş, embriyoya tam olarak insan ve birey muamelesi yapılması lâzım geldiğini savunmakta, ona tam bir ahlâkî konum vermektedir, Roma Katolik Kilisesi de bu şekilde düşünmektedir. Üçüncü görüş ise, embriyo kavramının muğlak bir kavram olduğunu, bu zamana kadar hiçbir toplumun embriyoya *insan* muamelesi yapmadığını, embriyonun bir insan ve birey olmayıp *potansiyel insan* olduğunu savunmakla beraber insan embriyosunun diğer canlıların embriyolarından daha kıymetli olduğunu da savunmakta ve embriyoya düşük bir ahlâkî konumu lââyık görmektedir; bu bağlamda bilimsel araştırma amacı ile kullanılacak dahi olsalar embriyoların *insanları* iyileştirme umudu taşıdığı ifade edilerek embriyoya *onu yok etmeye izin veren* bir saygı duyulmaktadır.¹³⁰ Bu saygının işlevi, embriyo yok edilirken, embriyoya nasıl davranılacağına dair bazı kısıtlamalar getirmesinden ibarettir. Bu kısıtlamanın, kendisini embriyoya herkesin müdahale etmemesi, embriyoloji alanında eğitim almış bir uzman tarafından müdahale edilmesi gerektiği şeklinde ortaya çıkarılabileceği ifade edilmiştir.¹³¹ Bu son görüşün Protestan Kilisesi tarafından savunulması, âdeta *seküler kılıfına sokulmuş dini argüman* niteliği taşımasına neden olmuştur.

Ahlâkî konumu etkileyebilecek pek çok âmilin olması, ahlâkî konunun belirlenmesi ile ilgili birkaç soruyu akıllara getirmektedir. Ahlâkî konum neye göre belirlenecektir? Hümanist dünyaya göre mi, felsefeye göre mi, sosyolojiye göre mi, dine göre mi, bilime göre mi? Bu kıstaslar aslında ahlâkî konumun değişmez bir gerçeklik olmadığını göstermektedir. Nitekim bu sorunun cevabını tek bir ölçüte göre yanıtlamak, süregelen tartışmaları nihâyete erdirmeyecektir. Bu başlıkta embriyonun ahlâkî konumu, çeşitli argümanlara göre ayrı ayrı incelenecek olup “2.3.9 Genel Değerlendirme” başlığı altında ise ihtiyaç fazlası embriyoların ahlâkî konumu değerlendirilecektir.

¹²⁹ Maide Barış - Bahar Uslu, “Can We Consider Embryos Solely as Biological Material?” (The International Congress of Future Medical Pioneers 2021, Scholars’ Press, 2021), 4; İlkılıç, “Embriyonun Ahlakî Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 29.

¹³⁰ Tom Lamar Beauchamp - James Franklin Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, çev. Kemal Temel (İstanbul: BETİM, 2017), 122; Katrien Devolder - John Harris, “The Ambiguity of the Embryo: Ethical Inconsistency in the Human Embryonic Stem Cell Debate”, *Metaphilosophy* 38/2-3 (Nisan 2007), 164; Barış - Uslu, “Can We Consider Embryos Solely as Biological Material?”, 7.

¹³¹ Barış - Uslu, “Can We Consider Embryos Solely as Biological Material?”, 5-8.

2.3.1. İnsan Onuru Argümanı

Marcus Tullius Cicero, insanın, iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edebilmesi nedeniyle diğer canlılardan farklı olduğunu, bu farklılığın insana bir yükümlülük getirdiğini, bu yükümlülüğün bilincinde olan insanın ise onur (*dignitas*) sahibi olduğunu ifade etmek suretiyle insan onuru kavramını ilk kez kullanmıştır.¹³² Bu tanım, insanı diğer türlerden ayırması sebebiyle önem taşımaktadır. Mâmâfih, Cicero'nun "onur" kavramına atfettiği bu anlam yeknesak bir şekilde sahiplenilmemiştir. Kimilerine göre insan onuru Tanrı ile yapılan özel bir yaradılış sözleşmesinden kaynaklanmakta iken kimilerine göre ise Tanrı'nın bir lütfudur. Diğer bir görüşe göre insan onuru, insan varlığının taşıdığı kutsal sıfattan kaynaklanmakta olup doğuştan gelmektedir; çünkü insan, bu dünyada Tanrı'nın sıfatını taşıdığı için onun yarattıklarının temsilcisi konumundadır. Bir başka görüş ise insan onurunu, devletin bireyin vücut tamlığına, kişisel dünyasına saygı göstermesi gerektiği bağlamında ele alır. Kant'a göre ise, insan onurunun temeli, insanın kendi ahlâkî yasalarını belirleme iradesiyle ilişkilidir ve buna göre, insanın özgürlüğü ve onuru, kendi ahlâkî kararlarını kendisinin alabilmesine dayanır.¹³³ Ayrıca, insan onurunun bireysel ve kolektif olmak üzere ikiye ayrıldığı; bireysel insan onurunun, bilimsel araştırmalar karşısında bireyin haklarını korumayı ifade ettiği; kolektif insan onurunun ise gelecek nesilleri de kapsayacak biçimde insan türünü -insanlığı- korumayı kendisine amaç edindiği belirtilmiştir.¹³⁴

Biyoteknolojik gelişmelerin insan onuru bağlamında tartışılmasının nedeni ise, insanın doğasını değiştireceği düşüncesidir. Biyoteknolojinin, insanın yapısındaki bazı özellikleri isteğe bağlı hâle getirebilme gücü, hem insan haklarının hem de insan onurunun zedelenebileceği endişesini uyandırır. Zira insan haklarının ve onurunun

¹³² Nagehan Gürbüz, *Biyo-tıp Hukuku Bağlamında İnsan Onuru Kavramı Tartışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 4.

¹³³ Zengin, *Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması*, 83-84.

¹³⁴ Gürbüz, *Biyo-tıp Hukuku Bağlamında İnsan Onuru Kavramı Tartışmaları*, 36.

kaybı, insanların eşitliği temel inancını da ortadan kaldırabilir.¹³⁵ Francis Fukuyama'ya göre, insanın onurlu olmasının nedeni; akla, ahlâkî seçim yapabilme yetisine ve insan türüne ait duygulara sahip olmasında yatmaktadır. İnsanı biyolojik özelliklerinden berî olarak değerlendirmek, insanları onur bakımından eşit kılar. Biyoteknolojik gelişmeler ise genetik fark ve üstünlükleriyle yeni bir insan sınıfı yaratacak ve var olan eşitliği bozabilecek potansiyele sahiptir. Habermas'a göre de insan onuru, kişiler arasındaki ilişkilerde karşılıklı kabul görmeye ve bu ilişkilerdeki eşitlik ilkesine dayanmaktadır. Onur, bireylerin birbirlerini anlayışla karşılama ve birlikte yaşama sürecinde eşitlik ilkesine saygı göstermeleriyle gerçekleşir. Oysaki biyoteknolojik gelişmelerin, insanı “dokunulur” kılmak suretiyle kişiler arası ilişkilerin temelini sarsacağı öne sürülmektedir. Buna karşıt görüş olarak da insan onurunun, yalnızca mevcut özelliklerle sınırlı bir kavram olmadığı, aynı zamanda potansiyel olarak sahip olunan/olunabilecek özellikleri de kapsadığı öne sürülmüştür. İnsan doğasının kısmen de olsa insan eliyle değiştirilebilir ve geliştirilebilir bir yapıya sahip olduğu, ancak bu değişim ve gelişim sürecinin, insan onurunun temel niteliklerini değiştirmede; dolayısıyla, ileride oluşacak insan türünün de bu temel özellikleri koruyarak gelişmesinin ve ilerlemesinin mümkün olduğu savunulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, insanın değişen doğası, onurunu ve temel değerlerini yitirmesini gerektiren bir neden sunmaz.¹³⁶ Bu son görüşün ne kadar uygulanabilir olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur; zira bu temel özellikleri koruyacak erkin hangi ahlâkî kıstaslara göre seçileceği, temel değerlerin korunmaması hâlinde nasıl bir çözüm önerisi sunulduğu, müeyyide uygulanıp uygulanmayacağı, uygulanacaksa kimler tarafından hangi ölçüde uygulanacağı aşamaları belirsizdir.

İnsan onuru kavramı, embriyoya ilişkin birçok uluslararası belgede de vurgulanmaktadır. Bu belgeler, embriyonun insan onuruna saygı gösterilmesi ve her türlü araştırmanın bu temel ilkeye dayandırılması gerektiğini belirtmektedir. Ancak embriyonun insan onuru sahipliğine ilişkin görüşler tartışmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, bir görüşe göre, embriyo insan onuruna sahiptir ve bu nedenle araştırma veya

¹³⁵ Zengin, *Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması*, 85.

¹³⁶ Gürbüz, *Biyo-tıp Hukuku Bağlamında İnsan Onuru Kavramı Tartışmaları*, 38-39.

tedâvi amaçlı olarak üretilip öldürülmemelidir, aksi embriyonun petri kabında araçsallaştırıldığı anlamına gelir. Diğer bir görüşe göre ise, embriyo insan onuruna sahip değildir ve teknolojik gelişmelerle birlikte hasta insanların iyileşme beklentileri embriyonun üretilmesine engel olmamalıdır. Ancak embriyonun insan onuru sahipliğine ilişkin bu tartışmalar, embriyonun insan yaşamının ve hukukî korumanın bir parçası olup olmadığı sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, embriyonun üzerindeki tıbbî araştırmaların yasal düzenlemelerle denetlenmesi ve insan onurunu koruyacak şekilde yapılması iktizâsı ön plana çıkmaktadır.¹³⁷

2.3.2. SKIP Argümanları

Embriyonun ahlâkî konumunu ele alırken değinilmesi gereken bir diğer görüş, SKIP argümanlarıdır. SKIP argümanları, Almanca *Spezies* (tür), *Kontinuität* (devamlılık), *Identität* (özdeşlik), *Potentialität* (potansiyellik) kelimelerinin baş harflerinden oluşmakta olup aşağıda tek tek incelenecektir.

Tür argümanına göre, embriyo biyolojik olarak insan (*Homo sapiens*) türüne ait olduğundan¹³⁸ insana ahlâken verilen değer ne ise embriyoya da o değer verilmelidir. Bu bağlamda embriyo da insan onuruna ve şerefine sahip bir varlıktır. Nasıl araştırma yapmak için insan hayatına son verilemezse araştırma yapmak amacıyla embriyonun da varlığı sonlandırılmaz. Mâmâfih, bu argümana, acı çekenin türüne bakarak ahlâken önemli olup olmadığına karar verme dolayısıyla ahlâkî konumu tek bir doğal *tür*ün hak ettiği şeklinde yorumlanmaya müsait olduğu gerekçesi ile bir çekince konulmuştur.¹³⁹ Ayrıca, biyolojik olarak insan türüne ait olmanın aynı ahlâkî statüde bulunmayı ve ahlâkî bakımdan değerli olmayı gerektirmeyeceği, ahlâkî

¹³⁷ Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 89-92.

¹³⁸ Embriyonun insan türüne ait olduğu düşüncesi kimi kanunlarda da kendisine yer bulmuştur: “*Massachusetts Genel Kanunları irdelendiğinde, embriyo, “... dölleme, somatik hücre nükleer transferi, partenogenez veya sair yollardan hangisi ile oluşturulmuş olursa olsun, homo-sapiens türünün bir organizmasıdır.” şeklindeki ifade ile yer bulmaktadır.*” Bakınız: Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*, 17.

¹³⁹ Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 100.

bakımdan değerli olabilmesi için kişinin kendisinin bilincinde (diğer bir ifadeyle özbilinç sahibi) olması gerektiği iddia edilerek bu görüşe karşı çıkmıştır.¹⁴⁰

İnsan organizmasının gelişiminde bilincin tam olarak ne zaman açığa çıktığına dair kesin bir an olmadığı görüşü ise, yukarıdaki argümana zıt bir şekilde gelişmiştir. Bilincin ortaya çıkması bir süreklilik içerdiği ve embriyonun bu sürekliliğin anahtarı konumunda olduğu belirtilmiştir.¹⁴¹ Ayrıca ahlâkî olarak değerli olabilmek için kişinin bilinç sahibi olması gerektiği düşüncesi, komada olan hastaların da ahlâkî konumunun eksik olacağı sonucunu doğurur ki bu düşünce son derece hatalıdır. Bir varlığın tam ahlâkî saygıyı hak edip etmediği, sahip olduğu özelliklerin derecesine dayanmamalıdır. Tam ahlâkî saygıyı hak eden bir varlık ile hak etmeyen ve bu nedenle başkalarının yararına meşrû bir şekilde öldürülebilecek bir varlık arasındaki fark, her ikisinin de bazı özelliklere sahip olmasına rağmen birinin diğerinden daha fazla özelliğe sahip olması gerçeğinden ibaret olamaz. Bu nedenle, insanların embriyonik dönemde dahi, insan oldukları için korunmaya değer olduğu belirtilerek embriyoların, hangi yöntemle üretilmiş olursa olsunlar, diğer gelişim aşamalarındaki insanlara gösterilen saygıyı hak ettikleri ifade edilmiştir.¹⁴²

Devamlılık argümanına göre, hayat denilen olgu, doğumdan ölüme kadar bir bütündür. Embriyo ise, fertilizasyon anından itibaren devamlı olarak değişip gelişmektedir. Dolayısıyla, oluşumundan hayatın sonlanmasına kadar insan yaşamı bir bütün olup parçalanamaz ve insan yaşamının her aşaması korunmalıdır. Eğer hayatın kendisi bölünemezse ve embriyonun hayatı fertilizasyondan itibaren başlıyorsa, bu süreç bir bütün olarak değerlendirilir ve bölünemez. Bu görüşü destekleyici nitelik taşıyan Almanya'daki Katolik ve Protestan kiliselerinin 1989 yılında bir araya gelerek yayınladıkları rapor bu bakımdan dikkat çekicidir. Raporu döllenmeden itibaren insan hayatının başladığı, doğmamış hayatın da doğmuş hayat kadar önemli olduğu ve

¹⁴⁰ Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 104; İlkılıç, "Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar", 31.

¹⁴¹ Sheldon Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları: Tıbbın Sınırlarında Felsefi ve Bilimsel Arayışlar*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 213; Mega, *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*, 87.

¹⁴² Robert P. George - Patrick Lee, "Embryonic Human Persons", *Science & Society* 10/4 (2009), 305.

dolayısıyla insan hayatının tüm evrelerinin insanlık onurundan ötürü korunmaya lâyık olduğu belirtilmiştir.¹⁴³ Ne var ki, embriyonun oluşum aşamalarına göre farklı korumalar getirilebileceği ve embriyonun ilk dönemlerinde acı çekmeyeceği düşüncesi ile bu görüşün aksini savunanlar da mevcuttur.¹⁴⁴ Fakat bu savunmaya da, tam ahlâkî saygıyı hak eden bir varlık ile hak etmeyen bir varlık arasındaki farkın her ikisinin de asgari bazı özelliklere sahip olmasına rağmen birinin diğerinden daha fazla özelliğe sahip olmasından ibaret olamayacağı düşüncesiyle karşı çıkmıştır.¹⁴⁵

Özdeşlik argümanı ise, insanın biyolojik ve genetik özelliklerinin embriyo hâlindeki özellikleri ile aynı olmasından bahisle insan ve embriyonun özdeş olduğunu, nasıl ki insan hayatının korunması lâzım geliyorsa embriyonun da aynı şekilde korunması gerektiğini savunur. Bu argümana, insanı salt genoma eşit tuttuğu gerekçesi ile karşı çıkmaktadır, zira insan, genomlarından ibaret olmayıp bir ahlaka, davranışlara ve iradeye sahiptir. Bir eleştiri de, *gastrulasyon argümanı* olarak bilinen, primitif çizgi oluştuğu zaman embriyonun ahlâkî açıdan anlamlı hâle geldiğini savunan görüşten gelir. Embriyonun gelişim sürecinde, primitif çizgi oluşuncaya kadar embriyonun aslında özdeş olmadığı, fertilizasyondan on dördüncü güne kadar bölünme ile embriyonun ikiz olma ihtimali bulunduğu, bu çizgi oluşuktan sonra embriyonun kaç bölündüğünün netleştiği, birden fazla canlıya dönüşme ihtimalinin olduğu yerde özdeşlikten bahsedilemeyeceği belirtilmektedir.¹⁴⁶ Gastrulasyon argümanı bağlamında düşünüldüğünde, araştırma amacıyla kullanılan embriyoların, primitif çizgi oluşmadan önce dondurulduğundan nihâyetinde kaç embriyo barındıracağı belli olmadığı, bu yüzden bir kimliğe hâiz olmadığı, dolayısıyla ihtiyaç fazlası embriyoların insana dönüşmeyeceği için kimlik kazanamayacağı belirtilerek bilimsel araştırmalarda kullanılabilmesi savunulmuştur.¹⁴⁷

¹⁴³ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 35.

¹⁴⁴ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 32.

¹⁴⁵ George - Lee, “Embryonic Human Persons”, 304.

¹⁴⁶ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 32-33.

¹⁴⁷ Krinsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 213.

Potansiyellik argümanına göre ise, embriyo insan olma potansiyeline sahip olduğu için insan onuruna da sahiptir.¹⁴⁸ İşte bu yüzden embriyonun korunması ve embriyoya ahlâken saygı duyulması gerekmektedir. Bu görüşe ise, sırf insan olma potansiyelinin olması, embriyoya insan ile aynı ahlâkî statünün verilebileceği sonucunu doğurmayacağı gerekçesiyle karşı çıkanlar vardır.¹⁴⁹ Devolder ve Harris, bir şeyin farklı bir şeye dönüşme potansiyelinin olmasının, ona karşı bu potansiyele ulaşmış gibi davranmayı icâb ettirmediği gerekçesiyle potansiyellik argümanına karşı çıkmıştır. Bir başka itiraz noktası da teknolojik gelişmelerin eşsüz üremeyi mümkün kıldığı, bu noktadan bakılırsa, sperm ve yumurtaların da dölleme olmaksızın tek başlarına insan olma potansiyeli içerdiği, öyleyse insan olmak için embriyoya muhtaç olunmadığıdır. Oysaki bu itiraz, insan üretmek için doğal olandan ayrılarak ek bir çaba içermesinin yanı sıra doğal embriyoya müdahale edilmediğinde onun *müstakbel* bir insan olacağını göz ardı etmektedir. Sperm ve yumurta ise, *müdahale* olmadan insan olma *potansiyelini* taşıyamayacaktır. Bu noktada, döllememiş yumurta ile spermin bütün oluşturmasının hiçbir anlamı olmadığı vurgulanmakta, zira embriyonun potansiyelini gerçekleştirebilmek için içsel bir dinamiği olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁰ Nitekim ölüm, aslında *potansiyelin* son bulmasıdır ve döllememiş yumurta ve sperm henüz *potansiyel* bir varlığa dönüşmemiştir. Biyoetik alanındaki öncü isimlerden biri olan Peter Singer ise, anne rahmindeki embriyo ile laboratuvaradaki embriyo arasında ayırım yapılması gerektiğini, anne karnındaki embriyonun *müdahale edilmezse* varlığını sürdürebileceğini, labarotuvardaki embriyonun ise *müdahale edilirse* varlığını sürdürebileceğini belirterek; ne IVF embriyoların ne de döllememiş sperm ve yumurtanın potansiyelliğini kabul etmemektedir.¹⁵¹ Öte yandan, potansiyellik argümanının kabul edilmesi hâlinde, ihtiyaç fazlası embriyo oluşumunun da önüne geçilecek ve böylece embriyolar -insan olma vasfına hâiz olduklarından ötürü- ihtiyaç fazlası olarak üretilmeyecektir.

¹⁴⁸ Bu noktada “Potansiyel insan olmak neden önemlidir, insanı diğer türlerden ayıran nedir?” soruları cevaplanmaya muhtaçtır. İnsanı diğer türlerden ayıran, eylemlerinden sorumlu olabilme kapasitesidir.

¹⁴⁹ Peter Singer, *Pratik Etik*, çev. Nedim Çatlı (İstanbul: İthaki Yayınları, 2015), 212; İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 33.

¹⁵⁰ Devolder - Harris, “The Ambiguity of the Embryo”, 157; George - Lee, “Embryonic Human Persons”, 303.

¹⁵¹ Singer, *Pratik Etik*, 225; Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 50.

Diğer yandan Peter Singer, tür argümanı ve potansiyellik argümanlarına karşı çıkmıştır. Tür argümanının, insana ait olan diğer özelliklerin göz ardı edildiği düşüncesi ile karşısında duran Singer; kendinin farkında olma, haz ve acı duyma gibi özellikler bakımından embriyo ile hayvanları karşılaştırarak insanların yemeklerinde yedikleri dana, tavuk ve balığın, 3 aylık bir ceninden daha fazla acı duyduğunu belirtmiş; embriyoya hayvan dışındaki insanlardan daha fazla değer atfedilmemesi gerektiğini öne sürmüştür.¹⁵² Potansiyellik argümanına ise, bir şeyin potansiyel X olmasının, o şeyin X'in haklarına sahip olmasını gerektirmediğini söyleyerek karşı çıkmaktadır.¹⁵³ Peter Singer daha da ileri giderek bilincin, bilincin beraberinde getirdiği benliğin, öz farkındalığın, kendini hissetme kapasitesinin ahlâken değerli olmakta göz önünde bulundurulması şart olan kıstaslar olduğunu belirttikten sonra, yeni doğmuş bir bebeğin bu kıstaslara sahip olmadığını öne sürerek bilince sahip olmadığı iddiasıyla embriyoyu -ve hatta henüz doğal bir hafta olan bebeği- aynı şekilde bilinç ve şuura sahip olmadığını iddia ettiği bir maymuna denk görür.¹⁵⁴ Ne var ki kendisi ile çelişen Peter Singer, (dayanaklarından biri olan) yeni doğmuş bir bebeğin hissedebilme kapasitesinin var olmadığını kanıtlama ihtiyacı hissetmemiştir.

2.3.3. Biyolojik Gelişim Argümanları

*Doğrum kriterine göre embriyo, embriyo hâlinde iken değerli değildir, ancak doğduktan sonra değerli hâle gelir.*¹⁵⁵

Yaşayabilirlik argümanına göre, embriyonun değeri uterus (rahim) dışında yaşayabilmesine bağlıdır. Eğer embriyo anne rahmi dışında yaşayabilme kabiliyetini hâiz değilse ona daha düşük bir ahlâkî statü verilebileceği ve hatta hiç verilmeyeceği tartışılmaktadır. Bu görüş, teknolojinin ilerlemesiyle birlikte henüz 20 haftalık bebeklerin uterus dışında yaşayabilmesinin mümkün olmasından ötürü tutarsız

¹⁵² Singer, *Pratik Etik*, 209.

¹⁵³ Singer, *Pratik Etik*, 213.

¹⁵⁴ Singer, *Pratik Etik*, 231; İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 34.

¹⁵⁵ Mary Anne Warren, “The Moral Significance of Birth”, *Hypatia* 4/3 (1989), 62-63.

bulunmuştur.¹⁵⁶ Bununla birlikte, bu argümanın teknolojiye bağımlı bir argüman olduğu düşünüldüğünde, teknolojinin olmadığı bir yerdeki embriyonun konumu ile ileri teknolojiye sahip bir yerdeki embriyonun ahlâkî konumları arasında fark olduğu sonucu doğar ki, bu bize göre kabul edilebilir bir sonuç değildir. Ayrıca, bu görüşe yapay rahimde büyüyen embriyolar dolayısıyla da karşı çıkılabilir. O halde, yapay rahimde büyüyen embriyolar ile anne rahminde büyüyen embriyoların ahlâkî konumları arasında fark olduğu sonucu doğar. Bu sonuç da insanların embriyo hâlindeyken gelişip büyüdüğü mekâna göre farklı ahlâkî statüye sahip olduğu sonucuna götürür; ki bu nokta âdetâ bir çıkmaz sokaktır. Bu bakımdan yaşayabilirlik argümanı ahlâken kabul edilebilir görünmemektedir.

İmplantasyon argümanına göre ise, embriyo rahme implante edildiğinde ahlâkî açıdan önemli hâle gelir. Bu argüman, *tür argümanına* karşı çıkmaktadır; zira bir insan embriyosu, gelişim aşamasından bağımsız olarak her zaman insan türüne ait olacaktır. Bu nedenle, daha iyi bir argüman, insan yaşamının başlangıcını ana rahmine tutunma aşamasına atfetmek olabilir. Bu yaklaşım ise, tüpteki embriyonun mutlak bir dokunulmazlık kazanmayacağı anlamına gelir. Ancak bu durum, embriyonun tamamen korumasız hâle geleceği anlamına gelmez. Daha çok, ölüm sonrası onur korumasına benzer şekilde, aşamalı bir yaşam ve onur koruması söz konusu olacaktır.¹⁵⁷

2.3.4. Doğal Ortamla İlgili Argümanlar

“Embriyonun geliştiği doğal ortam, embriyonun ahlâkî statüsünü etkiler mi?” sorusuna farklı cevaplar verilmiştir. Anne karnındaki embriyonun ahlâkî statüsü ile laboratuvar ortamındaki embriyonun, hatta ihtiyaç fazlası embriyonun ahlâkî statüsü arasında fark olması mümkün müdür?

¹⁵⁶ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 34.

¹⁵⁷ Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 54-55.

Kimileri bu soruları, “tüpteki embriyonun, kendi başına yaşama kabiliyetini hâiz olmadığı gerekçesiyle korunmaya lâyık olmadığı” şeklinde cevaplamıştır. Bu görüşe, embriyonun biyolojik bir varlık olarak değerlendirilmesi icâb ettiği, insan hayatının bir bütün olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır.¹⁵⁸ Peter Singer ise erken doğmuş bebek ve fetüsü karşılaştırmak suretiyle, embriyonun anne rahmi içinde veya dışında oluşunun bir fark yaratmayacağını ve embriyonun bulunduğu yere bakarak embriyoya ahlâkî bir önem atanmasının ahlâkî açıdan kabul edilebilir bir yanı olmadığını öne sürmüştür.¹⁵⁹

2.3.5. Tedricîlik Argümanı

“Embriyonun gelişim sürecinin her safhasında ahlâkî konum aynı mıdır?” sorusundan yola çıkarak geliştirilen *tedricîlik* argümanına göre, embriyonun ahlâkî statüsü, embriyolojik gelişim ile orantılı olarak artmaktadır. Bu argüman kendisine Yahudilerin inancında yer bulmakta olup buna göre embriyoya verilen değer aşama aşama artmaktadır. Bioethics Advisory Committee of the Israel Academy of Sciences and Humanities’e göre embriyo 40. güne dek saf su niteliğindedir. 40. günde ise embriyoya ruh üflenmektedir. Embriyoya potansiyel birey vasfı atfedilebilmesi için döllenme şart olarak görülse de doğum gerçekleşinceye kadar embriyonun annenin bir parçası olduğu kabul edilir. Bu anlayışa göre laboratuvardaki embriyo tek başına yaşama kabiliyetine sahip olmadığından ve annenin de bir parçası olmadığından, rahme yerleştirilmeyecekse araştırma amaçlı kullanımına izin verilmektedir. Zira ihtiyaç fazlası embriyolar, hayat kurtarma potansiyeline sahiptir.¹⁶⁰

2.3.6. Canlanma Argümanı

¹⁵⁸ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 35.

¹⁵⁹ Singer, *Pratik Etik*, 196.

¹⁶⁰ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 36.

Katolik inancına göre insanı diğer canlılardan ayıran şey, insana ruh üflenmesi olup ruhun üflendiği an, annenin karnındaki varlığın hareket ettiğini hissettiği andır. Bu bakımdan canlanma argümanına göre, embriyonun hareketinin hissedilmesi ile o embriyo ahlâken değerli hâle gelir. Ne var ki bu argüman da gelişmiş ultrasonografik görüntüler sayesinde çürütülmüştür; zira annenin bir hareket hissetmemesi, embriyonun hareket etmediği anlamına gelmemektedir.¹⁶¹

2.3.7. Duyumsama Argümanı

Bu argümana göre embriyo, ancak hissedebilme kapasitesine sahip olduğu zaman değerlidir. Bu argümanın temelinde -özellikle kürtaj uygulamalarında embriyonun acı çekme ihtimali olduğunu düşünmek insanları rahatsız edebildiği için- embriyonun hayatının sona erdirilmesi sırasında onun acı çekip çekmediği sorusu yatar. Bu argüman, aynı zamanda dört temel ahlâkî prensipten *zararsızlık* prensibi ile de yakından ilgilidir.¹⁶² En yalın ifadeyle *zararsızlık* prensibi, *acıyı* bir kötülük olarak görmekte, zarar vermenin bir *haksızlık* içerdiğini ve dolayısıyla *acı çektirmenin* ahlâken yasak olduğunu ifade etmektedir.¹⁶³

Embriyonun hissedebilme yetisini kazanıp kazanmadığının tespiti ise, onun bir *bilince* sahip olup olmadığı ile ilgilidir, zira embriyonun acı hissedip hissetmediği anlaşılmasa da, acı hissine neden olan sinaptik bağların gelişip gelişmediği tespit edilebilecektir. Bu halde, embriyo 18 haftalık oluncaya kadar sinaptik bağların tam olarak gelişmediği ifade edilerek 18 haftadan önceki gebeliklerin embriyoların acı çekmemesi sebebiyle sonlandırılabilceği savunulmuştur.¹⁶⁴ Dolayısıyla bu kuram, gelişiminin henüz başında olan embriyolara ahlâkî bir değer atfetmemektedir.

¹⁶¹ Singer, *Pratik Etik*, 198.

¹⁶² Temel ahlâkî prensipler: Özerkliğe saygı, zararsızlık, yararlılık ve adalettir. Bakınız: Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 154-447.

¹⁶³ Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 110, 227.

¹⁶⁴ Singer, *Pratik Etik*, 209-211. Buna karşın, bu bağların tam olarak hangi vakitte geliştiği saptanamadığı için bu argümanın daha ciddi temellendirmelere ihtiyacı olduğunu savunanlar olduğuna dair bakınız: Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 112.

Bu argümanın tüpteki embriyolar dikkate alınarak düşünülmesi hâlinde, embriyoların 14. günden itibaren acı hissedebilmesine dayanarak tüpteki embriyo üzerinde ilk 14 gün içerisinde hem tedâvi hem de araştırma amaçlı kullanılabilceği sonucu çıkmaktadır. Bu bağlamda, ihtiyaç fazlası embriyoların erken dönemde dondurulması sebebiyle gelişimini ilerletmemesi, dolayısıyla acı çekecek evrede olmaması düşüncesinden hareketle, tedâvi ya da araştırma amaçlı kullanılabilmesinde bir sakınca olmayacağı belirtilmiştir.¹⁶⁵

2.3.8. İlişkiler Argümanı

İlişkiler argümanına göre ahlâkî konumu belirlemede esas alınan nokta, roller ve yükümlülüklerdir. Sosyal etkileşim arttıkça, kurulan ilişkiler sıklaşacak ve bir süre sonra karşı tarafa dair ahlâkî bir sorumluluk hissedilmeye başlanacaktır. Buna göre embriyonun ahlâken değeri, ebeveynleriyle kurulan ilişki dolayısıyla zamanla artacaktır; bu ilişki ne kadar az ise embriyonun ahlâkî konumu da o kadar az olacaktır.¹⁶⁶

Ne var ki bu görüş de kendi içinde birtakım çelişkiler barındırmaktadır. Bir kere, gebeliğin ilerleyen vakitlerinde fark edilen cenin ile henüz ilk aşamalarını yaşayan embriyo arasındaki tek fark zamandır, birkaç ay sonra değerli hâle gelecek olanın niçin birkaç ay önce değersiz olduğunu açıklama noktasında bu görüş yeterli bir temellendirme sunamamaktadır. Bir diğer eleştiri ise, embriyonun ahlâkî konumunun tartışıldığı bir konuda, embriyoyu değerli kılan şeyin onun fark edilmesi suretiyle henüz doğmadan kendisi ile kurulan ilişkilere -psikolojik olarak yakınlık kurmak, doktora gitmek, ultrasonografik görüntülerini izlemek gibi- bağlı olduğunu iddia etme noktasındadır. Ahlâkî konum bu görüşe göre, *bizatihi* embriyodan kaynaklanmamakta, ahlâken önemli olan diğer kişilerin -örneğin anne ve baba-

¹⁶⁵ Burada akıllara gelen bir diğer soru ise, gelişiminin ilerleyen evrelerinde dondurulan ve önünde sonunda *imha edilecek* olan embriyoların, *her halükârda acı çekeceğini* iddia ederek bilimsel araştırmalarda kullanılıp kullanılmayacağıdır. Fakat biz bu çalışmada ilerleyen evrelerdeki değil, en fazla 8-16 hücrelik bir embriyo varlığına odaklanmaktayız.

¹⁶⁶ Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 116-117.

embriyo ile kurduğu ilişkiden kaynaklanmaktadır. Bu argümanın iması embriyonun ahlâkî konumunun, embriyonun kendisi dışındaki etkenlere bağlı olarak değişebileceği yönündedir. Fakat erken aşamalarda fark edilen X embriyosunun değeri ile gebeliğin ilerleyen dönemlerinde fark edilen Y embriyosunun değeri arasında bir fark olmamalıdır, zira her ikisi de belli temel özellikleri *bizatihi* kendinde barındıran varlıklardır.

Üstelik, bu argüman, bizim bu tez çalışmasında odaklandığımız laboratuvar ortamındaki embriyolar için kullanılabilir değildir. Zira laboratuvar ortamındaki embriyoların ilişki kurabilmeleri mümkün olmayacak ya da ilişki kurabilecekleri kişiler laboratuvardaki uzmanlardan başkası olamayacaktır.

2.3.9. Genel Değerlendirme

“Embriyonun hayatı ne zamandan itibaren korunmalıdır?” sorusuna verilen cevaba karşı yukarıdaki tüm argümanlar incelendiğinde, akıllara “Embriyonun ahlâkî konumu olduğunu söylemek, embriyoya insan muamelesi yapılması gerektiğini gösterir mi?”,¹⁶⁷ “Embriyonun ahlâkî konumu anne karnında olmalarına ya da laboratuvarında olmalarına göre değişir mi?”,¹⁶⁸ “Üreme amacıyla üretilen embriyo, araştırma amacıyla kullanılabilir mi?”, “Araştırma amacıyla kullanılan embriyonun konumu ile anne karnındaki embriyonun konumu arasında ahlâken fark var mıdır?” gibi sorular gelmektedir.

İhtiyaç fazlası embriyoların konumu ile ilgili yukarıdaki sorulara cevap verirken ahlâkî konuma sadece insan hayatının iyileştirilmesi bağlamında bakılabilir mi? Yahut embriyolarla *bilimsel* araştırma yapma niyeti, embriyoların kullanılmasını meşrû kılar mı? Bilim câmiasının bilimselliğe sığınıp kendini haklı görmesi ve kamuoyundan kabul görmesine karşın bilimselliğin bir tabu olduğu söylenebilir mi?

¹⁶⁷ Emine Göçer, *Biyetik Açıdan İnsan Doğası* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 50.

¹⁶⁸ İlkılıç, “Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar”, 28.

Yapılacak olan araştırmanın ne kadar *bilimsel* olduğu hangi kıstaslara göre belirlenecektir? Ahlâkî konunun dahi genelgeçer olmadığı söylenirken *bilimsel* bilginin yıkılmaz olduğu düşüncesine dayanarak geri dönüşü olmayan kararlar almaya *bilim insanları* muktedir olabilir mi? Mâmâfih, “bilim” camiasının bilimselliğe sığınıp kendini haklı görmesi ve kamuoyundan kabul görmesinin, embriyonun ahlâkî konumunun tespitinde birtakım görüşleri etkilediği yadsınamaz.

Embriyonun araştırma amaçlı kullanılması, embriyoya zarar vermeden ya da canlılığının kaybına yol açmadan araştırmanın sonuçlanmasını imkânsız kılmak demektir.¹⁶⁹ Embriyonun yaşam hakkı olduğu iddiası, canlılıklarının son bulacağı ya da zarara uğrayacağı gerekçesiyle embriyonun üzerinde bilimsel araştırmalar yapılamayacağını düşündürmekte ise de embriyonun kendisine uygun bir ortamda tutulma hakkı olduğu anlamına gelmeyeceği de savunulmaktadır.¹⁷⁰ Bu başlık altında, mezkûr konu bir de *kendisine yaşam hakkı verilmeyen* ihtiyaç fazlası embriyoların ahlâkî konumu bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır.

Bu konudaki görüşlerden ilki, ihtiyaç fazlası embriyoların zâyi edilmesindense, insanlığın yararına olacak şekilde kullanılması gerektiği, John Harris tarafından “*israfın önlenmesi ilkesi*” başlığı altında savunulmaktadır. Bu savunmanın arkasında Parkinson, diyabet gibi insan sağlığı için ciddi sorun teşkil eden birçok hastalığın tedâvisinde özellikle embriyolardan elde edilen kök hücre çalışmalarının umut vâdedici nitelikte olduğu; ayrıca kök hücre çalışmaları sayesinde “kişiye özel üretilmiş” organ veya dokuların kullanıma girmesi gibi olasılıkların da göz önünde bulundurulduğu belirtilmiştir.¹⁷¹ Öte yandan bu görüşü, *insan hayatının ilk evrelerinin, başka insanların yararına kullanılacak doğal bir kaynak hâline geleceği* endişesi karşılamaktadır. Ayrıca, amaçlanan çalışmalar için ihtiyaç fazlası embriyonun tek bir kaynak niteliğinde mi olduğunun tespit edilmesi gerektiği, yapılacak çalışmaların ihtiyaç fazlası embriyo kullanılmaksızın alternatif çözüm yollarının varlığının

¹⁶⁹ Göçer, *Biyoetik Açından İnsan Doğası*, 49.

¹⁷⁰ Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 121.

¹⁷¹ Göçer, *Biyoetik Açından İnsan Doğası*, 49; Şefik Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu* (Ankara: Türkiye Biyoetik Derneği, 17 Nisan 2009), 25.

araştırılması gerektiği savunulmuştur.¹⁷² Üstelik, ihtiyaç fazlası embriyonun yine bir insan ya da *insanlık* için kullanılmasının, insanın araçsallaştırılması anlamına gelebileceğinden ve insanın *kendisinden bir parçaya* âdeta bir “yedek parça” muamelesi yapılabileceğinden endişe duyulmaktadır.¹⁷³ Bir kere, ihtiyaç fazlası embriyoların araştırmalarda kullanılabilmesi görüşü *kaygan bir zeminde (slippery slope)* ilerlemektedir. Şu anda mâsum gibi görünen ve tedâvisi olmayan hastalıklara tedâvi bulmak amacıyla embriyoların kullanılması istemi, ileride istenmeyen sonuçlara yol açabilme ihtimalini her zaman için içerisinde barındırmaktadır.¹⁷⁴ Kanaatimizce bu istek, insan klonlamaya yahut insan-hayvan kimerleri üretmeye varacak kadar kontrol edilemez şekilde daha kötüye gidebilir. Dahası, elde edilmesi umulan faydanın bulunup bulunmayacağı da kesin değildir.

Ayrıca, bu düşünceyi savunanlar, ihtiyaç fazlası embriyo üretiminin sadece IVF’e özgü olmadığını, doğal üreme yolunda da ¼ arası embriyonun kaybolduğunu ve dolayısıyla üreme söz konusu ise embriyo kayıplarının kaçınılmaz olduğunu iddia etmektedirler.¹⁷⁵ Öyleyse, “doğal üremede dahi kaçınılmaz olarak oluşan embriyo kaybı, IVF yolunda evleviyetle kaçınılmazdır” denilerek bilinçli bir şekilde üretilen ihtiyaç fazlası embriyo oluşumu meşrû kılınabilir mi? Bu noktada, doğal yoldan yaşanan embriyo kaybı ile insan eliyle yaşanan embriyo kaybı arasında fark olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim, doğal döllemede kaybı ¼ iken IVF yolunda ¾ oranındadır, zira IVF yolunda embriyoların ¼’ü rahme tutunabilmektedir.¹⁷⁶ İnsanların doğal yolla embriyo kaybı yaşamaması, IVF yoluyla bilinçli bir şekilde üretilen ve imhâ edilen embriyoların varlığını ve yok oluşunu meşrû kılar mı? Harris ve Devolder’ın söylediğinin aksine, kasıtlı ve feda edilebilir embriyo doğal döllemede meydana gelmemekte; nitekim doğal gebeliklerde, bir embriyo diğerine tercih edilmemektedir.

¹⁷² Krinsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 57.

¹⁷³ Esra Kartal Soysal, *Posthüman Dünyada Üreme Felsefi Bir Giriş* (İstanbul: Siyasal Kitabevi, 2023), 66.

¹⁷⁴ Giulia Cavaliere, “A 14-day limit for bioethics: the debate over human embryo research”, *BMC Medical Ethics* 18/38 (2017), 8.

¹⁷⁵ John Harris, “Stem Cells, Sex, and Procreation”, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 12/4 (Ekim 2003), 367.

¹⁷⁶ Advanced Fertility Center of Chicago, “IVF Implantation Failure: Why Does in Vitro Fertilization Sometimes Fail?”, 22 Eylül 2020.

Katolik öğretilerine göre, bir embriyoya bilimsel araştırma amacıyla da olsa müdahale etmek/zarar vermek, embriyonun doğal akışında yok olmasından ahlâken farklıdır.¹⁷⁷ Buna karşın, neticede her iki yolda da embriyonun yok olduğunu ve arada bir fark olmadığını savunanlar vardır. Bakıldığında, ihtiyaç fazlası embriyoların fazladan üretilmesi, önünde sonunda imhâ edilecek olması ve hatta insanın *üretilebileceğinin* mevzubahis olması dahi insan onuruna aykırı kabul edilse bile, sonuç değişmeyecektir. Bu görüşü savunanlar, yaşatmak için oluşturulan embriyoların yaşamayacakları anlaşıldığında, bu embriyoların tedâvi edici amaçlar için kullanılmasına karşı çıkmanın tutarsız olduğunu savunarak;¹⁷⁸ gelecekteki yaşamların yaratılmasının mevcut yaşamı kurtarmaktan daha düşük bir ahlâkî önceliğe sahip olduğunu öne sürmektedirler.¹⁷⁹

Öte yandan, embriyoların feda edileceği araştırmada ya da tedâvide elde edilecek yarar ve hasar dengesinin hesaplanmasının lâzım geldiği, bu faaliyetin uzun vâdeli sonuçlarının neler olacağı düşünülmesi gerektiği, insan kimliğinin deneyim ve hatıralarla oluştuğu,¹⁸⁰ embriyonun ise bilinç-hatıra gibi *insânî* değerlere sahip olmadığı, bu açıdan bakılırsa embriyo üzerinde araştırma yapmanın insan üzerinde deney yapmak gibi düşünülmeceğini ifade edenler de olmuştur. Buna karşın, doğru bir ahlâkî tercihte bulunmak için kâr zarar dengesini hesaplamak gerekmediği¹⁸¹ ve iyi bir amacın, ahlâken yanlış bir eylemi doğru kılmayacağı düşüncesi ile bu görüş eleştirilmiştir.¹⁸²

Tedricî argümanı savunanlara göre ise, embriyoya duyulan saygı, ona yaşam hakkı verildiği anlamına gelmez. Embriyoya verilen haklar, embriyonun gelişim sürecine göre belirlenmelidir; örneğin, rahim dışında yaşayabilme aşamasına veya

¹⁷⁷ Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 82.

¹⁷⁸ Harris, “Stem Cells, Sex, and Procreation”, 368-369; Gürbüz, *Biyo-tıp Hukuku Bağlamında İnsan Onuru Kavramı Tartışmaları*, 60; Kartal Soysal, *Üreme*, 122.

¹⁷⁹ Devolder - Harris, “The Ambiguity of the Embryo”, 161-162.

¹⁸⁰ Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 213.

¹⁸¹ Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 57.

¹⁸² Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 69.

canlı doğumun gerçekleşmesine bağlı olarak tanınabilir. Bu aşamaları geçmemiş embriyoların hayatına saygı gösterilse de onlara hayat hakkı tanıma zorunluluğu yoktur. Bu bakımdan ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırmalarda kullanılmasına izin verilmelidir, zira potansiyel insanlık yararı ve amaçları, zaten yok olacak olan fazla embriyoların yaşamına saygı göstermekten daha önceliklidir.¹⁸³

Ne kadar tartışılırsa tartışılsın, pek çoğu tarafından yeterince “*ahlâken kayda değer*”¹⁸⁴ kabul edilmeyen ihtiyaç fazlası embriyoların âkıbeti, teknolojiyi elinde bulunduran şirketlerin elleri arasındadır. İhtiyaç fazlası embriyoların bir onura sahip olduğu ve en azından asgari düzeyde de olsa ona ahlâkî bir statü sağlanması isteniyorsa, onların hangi alanlarda kullanılabileceği irdelenmelidir. İhtiyaç fazlası embriyoların yasal yollardan olmayan istîmalinin kontrol altına alınması gerektiği âşikârdır. Bir sonraki bölümde, bu hususlar incelenecektir.

¹⁸³ Akpınar, *Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu*, 16.

¹⁸⁴ Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 93.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYONUN KULLANIM ALANLARI VE BUNUN YANSIMALARI

3.1. İHTİYAÇ FAZLASI EMBRİYONUN KULLANIM ALANLARI

Meydana gelen doğumların yüzde kaçının yardımcı üreme tekniği ile meydana geldiği ve bu süreçte kaç adet embriyo üretildiği ile ilgili resmî bir açıklama olmamasına karşın, 2022 yılında yapılan bir habere göre, Türkiye’de her yıl yüz bin dolaylarında tüp bebek tedâvisi yapıldığı açıklanmıştır.¹⁸⁵ Salt bu haberden yola çıkarak, her uygulamada en az iki yumurta döllendirilse ve biri kullanılsa dahi, yüz binleri bulan dondurulmuş embriyonun var olduğu anlaşılır.¹⁸⁶ IVF yoluyla bebek sahibi olmak amacıyla üretilen ve fakat kullanıl(a)mayan bu embriyolar gerek çeşitli bilimsel araştırmalarda gerekse tedâvi maksadıyla kullanımda bir hazine niteliğindedir. Embriyoların araştırma amacıyla kullanımı, bilimsel ve tıbbî ilerlemeye yol açması bakımından önem arz etmektedir, zira modern tıpta oluşan bilgi mutlak değildir. Bu bakımdan embriyolojik süreçlerin anlaşılması, genetik hastalıkların incelenmesi, ilaç geliştirme süreçlerinin iyileştirilmesi, rejeneratif tıp araştırmaları ve üreme tıbbi alanında araştırmalar yapmak, ortaya çıkan bilgi birikiminin artmasına ve bilginin epistemolojik statüsünün güçlenmesine katkıda bulunacaktır.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Tunahan Akgün, “Türkiye’de her yıl 100 bin dolayında tüp bebek tedavisi yapılıyor”, *Anadolu Ajansı* (Erişim 28 Mayıs 2024).

¹⁸⁶ Resmî veri elde edebilmek amacıyla, 30 Nisan 2024 tarihinde 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’nun 4. maddesi kapsamında Sağlık Bakanlığı’na “*Şu anda Türkiye’de in vitro fertilizasyon yoluyla döllendirilmiş olup da rahme yerleştirilmeyen ve Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik kapsamında dondurulmuş olan kaç adet embriyo bulunmaktadır?*” şeklinde sorduğumuz 2401523859 başvuru numaralı soru, uygun bulunmadığı gerekçesi ile cevaplanmamıştır. Fakat ne için uygun bulunmadığına dair bir gerekçe bildirilmemiştir.

¹⁸⁷ İlhan İlkılıç, “Rasyonel Tıp ve Tıp Etiği Kararlarındaki Meseleler”, *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*, ed. Hakan Ertin (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 1/56.

Tıp bilimindeki uzmanlar, embriyonun ileride tedâvi amacıyla kullanılabilmesi için şu anda embriyo üzerinde araştırmalar yapılması konusunda üç farklı eğilim göstermektedir. İlk eğilim, bu araştırmalardan yakın gelecekte sonuç alınacağı yönündedir. İkinci eğilim, uzak gelecekte bazı hastalıkların tedâvi edilebileceğidir. Üçüncü eğilim ise bu çalışmalarından hiçbir zaman tıbbî tedâvi geliştirilemeyeceğini ve bu araştırma sonuçlarının sadece bilgi aşamasında kalacağını iddia etmektedir. Bu eğilimler değerlendirilirken önceliğin hangi görüşün daha kuvvetli olduğunun tespiti olmadığı, değerlendirme yapmadan önce araştırma yapılması gerektiği ve araştırma yapmanın konu üzerindeki anlamını kavramada daha önemli olduğu vurgulanmıştır.¹⁸⁸ Bu başlık altında, embriyonun araştırma amaçlı kullanımına dair etik tartışmalara yer verilmeyecek, tez konusu bağlamında araştırma alanları irdelenecek, ihtiyaç fazlası embriyoların kullanım alanlarına yer verilerek bu kullanımlar fikhî ve hukukî açılardan değerlendirilecektir.¹⁸⁹

3.1.1. Klonlama/Kopyalama

Klonlama ya da diğer adıyla kopyalama,¹⁹⁰ bir organizma veya hücrenin genetik olarak özdeşlerinin oluşturulması işlemidir.¹⁹¹ Klonlama/kopyalama, somatik kopyalama, embriyonik kopyalama ve tedâvi edici kopyalama olmak üzere üçe ayrılır.¹⁹²

¹⁸⁸ İlkılıç, “Rasyonel Tıp ve Tıp Etiği Kararlarındaki Meseleler”, 1/55.

¹⁸⁹ Araştırmaların tedavi ve bilimsel araştırma amacına göre ikiye ayrılması hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Gökberk Dumancı, *İnsan Konulu Klinik Araştırmalar ve Hukuki Boyutu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 31-32.

¹⁹⁰ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 146.

¹⁹¹ *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Alt Grubu Raporu* (Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Çalışma Alt Grubu, 2005), 5.

¹⁹² Bazı eserlerde klonlama, üreme amaçlı klonlama ve tedavi amaçlı klonlama olarak ikiye ayrılmakta, klonlamanın temeli olarak somatik bir hücrenin çekirdeği alınması ve bu çekirdeğin bir yumurta hücresinin çekirdeği ile değiştirilmesi temel alınmaktadır. Bakınız: Erdal Yerdelen, “Klonlamanın (Kopyalama) Ceza Hukukundaki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 63/3 (01 Eylül 2014), 643-685.

Somatik kopyalama, bir canlının DNA'sının aynısına sahip bir başka canlının üretilmesini sağlayan bir tekniktir. Bu teknikte, bir somatik hücrenin çekirdeği alınır ve bu çekirdek, bir yumurta hücresinin çekirdeğiyle değiştirilir. Bu durumda yumurta hücresinin sitoplazması kendisini döllenmiş yumurta olarak görmeye başlar ve implante edildiği takdirde döllenmiş bir yumurta gibi bölünmeye ve büyümeye başlar. Bu süreç sonucunda, genetik olarak somatik hücresi alınan canlı ile aynı olan bir canlı meydana gelir. Somatik kopyalamaya, üreme amaçlı kopyalama da denilebilir.¹⁹³ Meşhur koyun Dolly, bu yöntem kullanılarak üretilen ilk klonlanmış memeli hayvandır.¹⁹⁴

Tedâvi amaçlı kopyalama/bölme yoluyla kopyalamada ise,¹⁹⁵ hedeflenen şey pluripotent hücreler üretmektir.¹⁹⁶ Pluripotent kök hücreler *mezodermal, endodermal ve ektodermal germ tabakalarının her üçünden de köken alan hücrelere farklılaşabilme kapasitesine sahip olan ancak embriyoyu oluşturamayan hücrelerdir.*¹⁹⁷ Yumurta ve sperm kullanılarak in vitro ortamda oluşturulan embriyonun bölünerek hücre sayısını artırdığı blastosist aşamasına ulaşana kadar gelişmesi sağlanır ve bu aşamada pluripotent hücreler elde edilir.¹⁹⁸ Nihâyetinde, pluripotent hücreler kullanılarak farklı dokular oluşturulabilecek ve bu dokular çeşitli hastalıkların tedâvisinde kullanılabilir; organ, hücre veya gen kopyalamada embriyo bu yöntemle kaynak olarak kullanılabilir.¹⁹⁹ Mâmâfih tedâvi edici klonlama tekniğinde embriyolar sırf klonlama amacı ile üretilmektedir, embriyo bu yöntemde hastanın genetik şifrelerini içermektedir ve bu yüzden klonlanan

¹⁹³ Nurullah Keklikoğlu, “Somatik Hücre Nukleus Aktarımı - I: Yöntem”, *Journal of Istanbul University Faculty of Dentistry* 41/3 (16 Ocak 2012), 56.

¹⁹⁴ Keklikoğlu, “Somatik Hücre Nukleus Aktarımı - I”, 55.

¹⁹⁵ Ahmet Yaman, “Klonlama ya da Genetik Kopyalamaya İslâm Hukuku Açısından Bir Yaklaşım”, *Diyanet İlmî Dergi* 34/2 (1998), 23.

¹⁹⁶ Nurullah Keklikoğlu, “Somatik Hücre Nukleus Aktarımı - II: Uygulama Alanları”, *Journal of Istanbul University Faculty of Dentistry* 41/3 (16 Ocak 2012), 61.

¹⁹⁷ *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Alt Grubu Raporu*, 7.

¹⁹⁸ Hüseyin Avcılar vd., “Embriyonik Kök Hücreler ve İndüklenmiş Pluripotent Kök Hücreler”, *Asthma Allergy Immunology*, (16 Kasım 2017), 2.

¹⁹⁹ Nevra Cesur - Nelisa Laçin Türkoğlu, “İndüklenmiş Pluripotent Kök Hücrelerin Elde Edilmesi ve Rejeneratif Tıpta Uygulanabilirliği”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 47/1 (01 Nisan 2021), 121; Oktay Yılmaz - Mehmet Ucar, “Kök Hücre Çalışmaları ve Terapötik Klonlama”, *Hayvancılık Araştırma Dergisi* 16 (01 Ocak 2006), 30.

embriyodan elde edilecek kök hücreler hasta ile aynı genetik şifreyi taşıdığı için hastanın tedâviye olumlu cevap vermesi gerektiği aktarılmıştır.²⁰⁰ Bu sebepten ötürü, kural olarak tedâvi amacıyla klonlamada ihtiyaç fazlası embriyolar kullanılmayacaktır, meğerki gamet sahiplerinden birinin hastalığı için kullanılmış olsun.

Bu tez konusu bağlamında önem arz eden kopyalama tekniği, embriyonik kopyalama tekniğidir, zira bu tez konusu ihtiyaç fazlası embriyoların âkıbetini konu edindiği için, klonlama yoluyla embriyo oluşumu değil, var olan embriyolar üzerinden klonlama işleminin yapılabileceği şekilde klonlama tekniklerini anlatmak gerekmektedir.

Embriyonik kopyalama, tezin birinci bölümünde bahsedilen şekilde, embriyo oluşumu ile başlar. Her biri 23 kromozomdan oluşan sperm ve yumurta hücrelerinin döllenişle oluşan zigot, ikiye, dörde, altıya ve sekize bölünmektedir. Bu bölünme aşamasında, laboratuvar ortamında yapılan müdahale ile bölünen hücreler birbirinden ayrılmakta ve ayrılan hücrelerin zarları onarılarak tekrar bölünmeye hazır hâle getirilmektedir. Bu işlemin sonucunda birbirlerinin genetik olarak kopyası hücreler elde edilecek ve bu hücreler rahme yerleştirildiği takdirde büyümeye elverişli embriyolara dönüşecektir. Embriyonik kopyalama yoluyla, birbirlerinin aynısı/kopyası olan ikiz embriyolar elde etmek mümkündür. Bu yol, aynı zamanda aynı genetik yapıya sahip canlılar üzerinde deney yapılması amacıyla da kullanılmaktadır.²⁰¹ Öte yandan, bu kopyalama yöntemi kullanılırken, amacın ihtiyaç fazlası embriyoların tedâviye bir destek niteliği olduğu göz önünde bulundurulması gerektiği; aksi takdirde elde edilme potansiyeli olan sayısız embriyonun, bir *cenin borsasının* oluşmasına sebebiyet verebileceği ifade edilmiştir.²⁰²

²⁰⁰ Henning Rosenau, “Yeniden Canlı Üretimi, Tedavi Edici Klonlama Tartışmaları ve Alman Kök Hücre Kanunu”, çev. Hakan Hakeri, *Tıp ve Ceza Hukuku*, Karşılaştırmalı Güncel Ceza Hukuku Serisi 2 (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004), 67.

²⁰¹ Nazmi Gultekin, “The Scientific Backgrounds of Biotechnological Therapies”, *İstanbul Üniversitesi Kardiyoloji Enstitüsü Dergisi* 2010/9/3-4 (01 Eylül 2010), 98.

²⁰² Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 46.

3.1.2. Kök Hücre Araştırmaları

Kök hücreler, bir canlının organizma düzeyindeki oluşumunun ilk aşaması sayılan hücreler olup sınırsız bölünebilme ve kendilerini sürekli olarak yenileyebilme yeteneğine sahiptir. Döllenmeden başlayarak ilk 5-6. güne kadar oluşan hücre topluluğu aldıkları sinyallere göre farklı hücre tiplerine dönüşebilmektedirler ki buna “farklılaşma (*plastisite*)” denir. Özelleşmiş hücrelere kaynaklık edebilme (*differentiation*) ve kaynak dokuyu çoğaltabilme işlevleri dolayısıyla fevkalâde önem taşımaktadırlar.²⁰³

Kök hücreler farklılaşma özelliklerine göre totipotent, pluripotent, multipotent ve unipotent olmak üzere dörde; elde edildikleri kaynaklara göre ise embriyonik, fetal ve yetişkin olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Totipotent kök hücreler ilk 3-4 günlük embriyoda bulunur ve anne rahmine yerleştirildiğinde bir insan oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda zigot aşamasında döllenmiş yumurta hücresi, totipotent bir kök hücre olup en fazla farklılaşma kapasitesine sahip hücredir.²⁰⁴ Totipotent hücrelerin ilk 4-5 günden sonra ise farklılaşma yetenekleri gittikçe azalır ve plasenta hariç her şeye dönüşebilen pluripotent hücrelere dönüşürler.²⁰⁵ Bu hücreler de zamanla farklı hücre tiplerine dönüşebilme yeteneğinin bulunmasına rağmen, tüm hücre şekillerine farklılaşma yeteneği olmayan²⁰⁶ ve “bir nevi onarım düzeneği”²⁰⁷ işlevi gören multipotent hücrelere ve en nihâyetinde sadece bir hücre çeşidine doğru farklılaşan unipotent hücrelere dönüşür.²⁰⁸

²⁰³ Fahri Şahin vd., “Kök Hücre Plastisitesi ve Klinik Pratikte Kök Hücre Tedavisi”, *Türk Hematoloji-Onkoloji Dergisi* 15/1 (2005), 49.

²⁰⁴ Şahin vd., “Kök Hücre Plastisitesi ve Klinik Pratikte Kök Hücre Tedavisi”, 49.

²⁰⁵ Şükran Yediel Aras, “Kök Hücrelerin Özellikleri ve Sınıflandırılması”, *Kök Hücreler ve Uygulama Alanları*, ed. Ebru Karadağ Sarı - Sevda Eliş Yıldız (İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023), 12.

²⁰⁶ Şahin vd., “Kök Hücre Plastisitesi ve Klinik Pratikte Kök Hücre Tedavisi”, 49.

²⁰⁷ Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 14.

²⁰⁸ Yediel Aras, “Kök Hücrelerin Özellikleri ve Sınıflandırılması”, 13.

Embriyonik kök hücreler (EKH), embriyonun çok erken aşamalarında, blastosist aşamasında bulunan (ilk 4-5 gün) özelleşmemiş ve potansiyel olarak herhangi bir hücre tipine dönüşerek farklılaşabilen, sonsuza kadar çoğalma kapasitesine sahip olan hücrelerdir. İstenilen hücreye dönüşebilme döllenmiş yumurta ve embriyonik kök hücrelerin ortak özelliğidir. Bundan dolayı, EKH'ler araştırmalarda ve potansiyel olarak tedâvilerin geliştirilmesinde kullanılmaktadırlar.²⁰⁹

EKH'lerin elde edilişi ise, IVF kliniklerinde döllenmiş ancak ihtiyaç fazlası olan embriyolardan, araştırma amaçlı olarak bağışlanmış yumurtaların döllenmesiyle gelişen embriyolardan, sonlandırılan gebeliklerden sağlanır ya da tedâvi amaçlı klonlama suretiyle üretilerek elde edilir.²¹⁰

İlk olarak 1967 yılında farelerden pluripotent kök hücreleri elde edilmesi ile başlayan EKH çalışmaları sayesinde ilk kez 1998 yılında insan EKH elde edilmiştir. 2006-2007 yıllarında, vücuttaki pluripotent hücrelerin uyarılması yoluyla EKH'lerin elde edilebileceği görülmüştür. Bu gelişmeler neticesinde EKH araştırmalarına Alzheimer, anemi, merkezi sinir sistemi hastalıkları, koroner atardamar hastalıkları, retinal hastalıklar, beyin hastalıkları, genetik hastalıklar, Parkinson, diyabet, enfarktüs, multipl skleroz, kalp kası yetmezliği, kıkırdak ve kemik kayıpları ve Huntington hastalığı ile hücre ölümü ve dejenerasyonu gibi alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir.²¹¹

²⁰⁹ Joseph Panno, *Stem Cell Research: Medical Applications and Ethical Controversies* (New York: Facts on File, 2005), 30-33; Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 14.

²¹⁰ Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 14; Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 134; Ahmet Karakaya, *Kök Hücre Çalışmaları ve Etik: Türkiye'de İnsan Embriyosundan Elde Edilen Kök Hücreler Üzerinde Yapılan Çalışmalarda Etik Sorunlar* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 21; Altınşaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 100; Fatma Zehra Konuk, "Biyoetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi", *Sağlık Hukuku Makaleleri* (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2012), 2/57; *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Alt Grubu Raporu*, 9; Söğüt, "Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları", 44; Şahin vd., "Kök Hücre Plastisitesi ve Klinik Pratikte Kök Hücre Tedavisi", 49.

²¹¹ Tahir Kardeşin, "Embriyonik Kök Hücreler", *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Mart 2012), 68-69.

Fetal kök hücreler, hamileliğin istemli ya da istemsiz sonlanması sonucu elde edilen fetal dokudan, multipotent veya pluripotent özellikte kök hücrelerin ayrıştırılması yoluyla olabileceği gibi göbek kordon kanından da elde edilebilir.²¹²

Yetişkin kök hücreler ise embriyonun takriben sekizinci haftada fetüs hâlini alması akabinde gelişmeye başlar. Yetişkin kök hücrelerin, şekil alabilme yetileri (*plastisite*) EKH'lere göre daha düşük olmakla beraber temel görevleri, buldukları dokunun yenilenmesini ve sürekliliğini sağlamaktır.²¹³

Bu tez bağlamında, ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılabilmesi kök hücre çalışmaları, EKH'ler ile fetal kök hücreleri kapsamaktadır.

EKH elde edilmesinde embriyo imhâsı vukû bulunduğu dolayısı, yeni EKH serileri elde etmek amacıyla alternatif yöntemler aramaya girişilmiştir. Bu kapsamdaki araştırmalardan biri de özelleştirilmiş kök hücrelerin EKH'ler yerine kullanılma imkânının tespitine yöneliktir.²¹⁴ Ayrıca EKH'ye alternatif olarak yetişkin kök hücreler ile kordon kan hücrelerinin kaynak olarak kullanılabilmesi saptanmıştır.²¹⁵

Bu noktada, EKH'ye alternatif yolların varlığı hâlinde, ihtiyaç fazlası embriyoların yalnızca alternatifi olmayan hallerde kullanılması gerektiği savunulabilir, zira ihtiyaç fazlası embriyo basit bir hücre topluluğundan ibaret değildir. Fakat bu düşünceye karşı, bilimsel araştırma özgürlüğüne atıfta bulunularak embriyo üzerinden yapılacak EKH çalışmalarının engellenmemesi gerektiği, bilimsel

²¹² Nur Çakar, “Embriyodan Erişkin Kök Hücreler”, *Bilim ve Teknik* 511 (Haziran 2010), 43; Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 17.

²¹³ Çakar, “Embriyodan Erişkin Kök Hücreler”, 43; Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 18.

²¹⁴ Sevtap Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk* (İstanbul: BETİM, 2019), 44; Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 14.

²¹⁵ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 137; Justo Aznar - Pedro Navarro-Illana, “Therapeutic use of human embryonic stem cells”, *Acta bioethica* 20/2 (Kasım 2014), 291-292; Özlem Pamukçu Baran vd., “Göbek Kordonu Kan ve Stromal Kökenli Hücrelerin Sinir Hücrelerine Farklılaşması”, *Dicle Tıp Dergisi* 34/3 (2007), 234; Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 6-7; Çoban, “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”, 236-237.

gelişmeler sayesinde şu anda öngörülemeyen pek çok tedâvi seçeneğinin mümkün olabileceği, hatta sırf bu sebepten ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılmasının lâzım geldiği savunulabilir. Bu noktada, “*israfın önlenmesi*” ilkesinden hareketle ihtiyaç fazlası embriyoların zâyi edilmeyerek insanlığın yararına kullanmanın daha doğru olacağı görüşü aktarılmıştır.²¹⁶ İhtiyaç fazlası embriyoların EKH çalışmalarında istîmal edilebileceğini öne sürenler, onların *potansiyel* olarak dahi insan olmadıklarından bahisle, kendilerine *insan onuru* atfedilemeyeceğini ve fakat eşya muamelesi de yapılmaması gerektiğini, verilen değer tadrîcen azalarak kök hücre kazanımı için tasfiye edilmesinin daha yerinde olduğunu savunmuşlardır.²¹⁷ Bu açıdan bakıldığında, embriyonun *insan onuru* olduğu ve EKH çalışmalarında kullanılmayacağı iddia edilse dahi, embriyonun imhâ edilecek olmasının *embriyo onuruna* ne kadar uygun olduğu sorusu akıllara gelecektir. Bu soruya ise, tıbbî faydalar göz önünde bulundurulduğunda, bilimsel çalışmalar için ihtiyaç fazlası embriyoların istîmalinin *insan onuruna* daha uygun düşeceği beyan edilmiştir.²¹⁸

3.1.3. Genetik Müdahale

Tarım, tıp, hayvan yetiştiriciliği gibi pek çok alanda işlevi olan genetik müdahale, bir organizmanın genetik yapısında nükleotid değiştirme, ekleme veya silme gibi yöntemlerle taammüden değişiklik yapmayı içeren bir terimdir.²¹⁹ Genetik müdahale, çinko parmak nükleazlar (ÇPN'ler), transkripsiyon etkinleştirici-benzeri efektör nükleazları (TEBEN'ler) ve “kümelenmiş düzenli aralıklı kısa palindromik tekrar dizileri” anlamına gelen²²⁰ CRISPR (Clustered Regularly Interspaced Palindromic Repeats) gibi farklı teknikler aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir.²²¹

²¹⁶ Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 26; Rosenau, “Yeniden Canlı Üretimi, Tedavi Edici Klonlama Tartışmaları ve Alman Kök Hücre Kanunu”, 66; Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 139.

²¹⁷ Rosenau, “Yeniden Canlı Üretimi, Tedavi Edici Klonlama Tartışmaları ve Alman Kök Hücre Kanunu”, 67.

²¹⁸ Karakaya, *Kök Hücre Çalışmaları ve Etik*, 50.

²¹⁹ Maide Barış, *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşısı Etik Argümanların Reflektif Analizi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 84.

²²⁰ Barış, *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşısı Etik Argümanların Reflektif Analizi*, 22.

²²¹ Barış, *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşısı Etik Argümanların Reflektif Analizi*, 84.

Son zamanlardaki genetik müdahale araştırmalarında CRISPR teknolojisi önemli bir yer edinmiştir; zira CRISPR, daha uygun maliyetli, pratik ve etkili olduğundan öne çıkmaktadır. En yaygın kullanılan CRISPR/Cas yöntemi, diğer tekniklere kıyasla daha etkin olduğu için birçok deneysel çalışmada ve klinik araştırmada tercih edilmektedir.²²²

CRISPR/Cas yöntemi ile yapılan genetik müdahale ise, somatik genetik müdahale (SGM) ile soy hattına yönelik genetik müdahale (SHYGM) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. SGM, somatik hücreler (gamet hücreleri haricinde kalan vücut hücreleri) üzerinde gerçekleştirilen, yalnızca hastayı etkileyen, oldukça yüksek maliyetli ve zahmetli bir uygulamadır. SHYGM ise, yumurta veya sperm hücreleri ile erken dönem embriyolar üzerinde gerçekleştirilen, etkisi kalıtsal olan, düşük maliyetli, tek bir müdahaleyi içeren pratik bir yöntem olmakla birlikte hem tedâvi hem de genetik geliştirme amacıyla kullanılabilmesi bakımından oldukça tartışmalı bir yöntemdir.²²³ SGM, genetik hastalıkların tedâvisi, kanser tedâvisi ve gen terapisi gibi alanlarda kullanılmaktayken; SHYGM ise özellikle monogenik (tek gen) hastalıkları ortadan kaldırma potansiyeli içermekte ve henüz araştırma aşamasındadır.²²⁴

Tez konumuzun öznesi olan tüp bebek merkezlerinde bekleyen ihtiyaç fazlası embriyolara genetik müdahale kapsamında yalnızca SHYGM kullanılabilir. Diğer yandan, SHYGM kalıtsal olduğu ve ihtiyaç fazlası embriyoların yaşatılmayacağı göz önüne alındığında, ihtiyaç fazlası embriyolar SHYGM yoluyla sadece hastalık modelleme gibi araştırmalar için kullanılabilir.²²⁵ Bu minvalde SHYGM, ihtiyaç fazlası embriyoların yükünü azaltacak bir rol üstlenmekte, embriyoloji alanında daha sürdürülebilir bir yaklaşım benimsemektedir.²²⁶

²²² Barış, *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşıtı Etik Argümanların Reflektif Analizi*, 85.

²²³ Barış, *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşıtı Etik Argümanların Reflektif Analizi*, 87-88.

²²⁴ Barış, *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşıtı Etik Argümanların Reflektif Analizi*, 108.

²²⁵ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*, 206.

²²⁶ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*, 208.

SHYGM çalışmalarında ses getiren araştırmalardan biri Protein & Cell adlı dergide yayınlanmıştır. 2015 yılında Çin’de gerçekleştirilen bu araştırmada, CRISPR/Cas9 tekniği kullanılarak 86 adet yaşamla bağdaşmayan (non-viable) triploit embriyo²²⁷ üzerinde (Akdeniz anemisi olarak da bilinen beta-talasemi hastalığından sorumlu HBB gendeki mutasyonu gidermek için) SHYGM gerçekleştirilmiştir. 2018 yılında ise henüz embriyo aşamasındayken HIV’e karşı direnç sağlayacak şekilde soy hattına müdahale edilen embriyolardan Lulu ve Nana takma adlı ikiz bebekler dünyaya gelmiştir. Her iki çalışma da, bilimsel altyapıdaki yetersizlikler ve uluslararası etik kodların ihlali sebebiyle Nature ve Science dergileri tarafından reddedilmiş ve eleştirilere maruz kalmıştır.²²⁸

Genetik müdahalelerin, genetik çeşitliliği azalttığı ve doğal seleksiyonu etkilediği, doğal olana müdahale niteliği taşıdığı, sınıf ayrımcılığına ve eşitsizliğe neden olacağı, uzun vadedeli etkilerinin ve risklerinin bilinmediği gibi gerekçelerle etik yon tartışıladursun; SHYGM, genetik geliştirme ve ojeni amacı ile kullanılma tehlikesini de içermektedir.²²⁹ Bu bakımdan, ihtiyaç fazlası embriyoların SHYGM kapsamındaki araştırmalarda kullanılması belirli düzenlemelerle kontrol edilebilmelidir.

Gen analizleri ve genetik müdahaleler bağlamında bilimsel araştırmanın *ne* olduğu ise konuşılmaya muhtaçtır. Bilimsel araştırmalar yahut *tedaviler* iyileştirme amacı taşıyabildiği gibi genetik geliştirme amacı da taşıyabilir. Genetik geliştirme niteliğinin dahi coğrafyadan coğrafyaya, kişiden kişiye değişebildiği düşünüldüğünde, bir kimse için geliştirme niteliğinde olan diğer için tedavi edici nitelikte olabilir. Dolayısıyla her olay ozelinde ayrıca değerlendirme yapmak gerekmektedir.

²²⁷ Bu embriyolar daha sonra imha edilmiştir.

²²⁸ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir ozmleme*, 26-27.

²²⁹ lfet Görgülü, “Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana - Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fıkhı Bakış”, *Diyanet İlmı Dergi* 58 (2022), 1113; Ali Sefa Türkmen, *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 38,49.

Bu minvalde ihtiyaç fazlası embriyolar üzerinde araştırmalar yapmanın sakıncalarını tespit ederken bu embriyoların yaşamayacağına, onlara hayat hakkı verilmediğine dikkat edilmelidir. Bununla beraber insan embriyoları üzerindeki çalışmaların gelecek nesilleri nasıl etkileyeceği düşünölmeli, karar verirken ve araştırma yaparken bu husus gözden kaçmamalıdır.²³⁰

3.1.4. Hastalık Modelleme (Embryonic Diseases Modelling)

Hastalık modelleme, bilim insanlarının bir hastalığın nedenlerini, mekanizmalarını, gelişimini anlamak ve yeni tedâviler geliştirmek amacıyla laboratuvar ortamında incelenmesi istenen hastalığı taklit eden biyolojik sistemler oluşturması işlemidir. Hücre kültürlerinden genetik olarak değiştirilmiş organizmalara kadar çeşitli biçimlerde oluşturulabilen hastalık modelleri, insan dokusu ve organ sistemlerini kontrol altında incelemeyi sağlamakta, tutarlı ve tekrarlanabilir sonuçlar elde edilmesine olanak tanımaktadır.²³¹ Genetik mutasyonların ve kalıtsal hastalıkların, enfeksiyon hastalıklarının, nörodejeneratif hastalıkların, kanser tümörlerinin ve kardiyovasköler hastalıkların incelenmesinde hastalık modellemeden faydalanılmaktadır. Hastalık modelleme sayesinde, hastalıkların biyolojik temelleri detaylı bir şekilde incelenmekte, ilaçların etkinliği ve güvenliliği test edilebilmekte ve hastaların genetik yapısına uygun tedâvi stratejileri geliştirilebilmektedir.²³²

Hastalık modelleme çalışmalarında önemli bir kaynak olabilen ihtiyaç fazlası embriyolar, genetik hastalıkların ve çeşitli sağlık durumlarının anlaşılmasında ve bu durumlara özel tedâvi yöntemlerinin geliştirilmesinde kullanılabilir. Hastalık modellemelerinde ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılmasının pek çok sebebi mevcuttur. Etik ve yasal sınırlar nedeniyle insanın *in vivo* durumuna erişilememesi (diğer bir ifadeyle anne karnındaki cenin üzerinde araştırma yapılamaması); araştırma

²³⁰ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*, 26.

²³¹ EMBL, “Disease Models” (Erişim 24 Mayıs 2024); “How Does Disease Modeling Work?”, *Caltech Science Exchange* (Erişim 24 Mayıs 2024).

²³² Margit Rosner vd., “Human Embryo Models and Drug Discovery”, *International Journal of Molecular Sciences* 22/2 (11 Ocak 2021), 10-11.

için insan dokusu materyalinin kıtlığı; hayvanlarla yapılan modellemelerin insan türüne çevrilmesi gerektiğinde fizyoloji, metabolizma ve genetikteki türe özgü farklılıklar ve bu tür alternatif modellerin yetersizliği nedeniyle edinilmek istenen amacı tam olarak karşılayamaması ve hastalıkların daha doğru modellenmesi ihtiyacı, bu sebeplerden bazılarıdır. Bundan ötürü, insan hastalıklarını taklit etmek ve incelemek için uygun modeller oluşturmanın zorunlu hâle geldiği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra, biyomedikal araştırmacılar ve hastalar için temel amacın, yüksek etkinlik ve düşük toksisiteye sahip ilaçların etkili ve güvenilir bir şekilde tanımlanması olduğu, bu bağlamda başarı oranlarının sürekli olarak geliştirilmesinin son derece önemli olduğu vurgulanarak hastalık modellemelerinin önemine değinilmiştir.²³³

Hastalık modellemenin dört tekniği bulunmaktadır. İlki yukarıda bahsedildiği üzere, hayvanlar kullanılarak yapılan modellemelerdir. Diğerleri ise, kök hücrelerin, organoidlerin ve embryoidlerin kullanılması ile oluşturulan hastalık modellemeleridir. Konumuz olan ihtiyaç fazlası embriyolar gereği, ilk modelleme tekniği olarak hayvanların kullanıldığı modellemeler, bu çalışma kapsamında yer almadığından diğer üç modelleme tekniği incelenecektir.

3.1.4.1. Kök Hücreler

Önceki bölümde (Bakınız: 3.1.2.) bahsedildiği üzere, kök hücrelerin tedâvi amacıyla kullanımı umut verici niteliktedir. Tedâvi bulabilmek amacıyla kök hücrelerin kullanıldığı araştırma yöntemlerinden bir tanesi de hastalık modellemeleridir. Özellikle insan pluripotent kök hücrelerinin, farklılaşma potansiyelleri ile genetik düzenlemelere uygun olması, onları insan hastalıklarının moleküler temeline ilişkin çalışmalara güçlü bir araç hâline getirmektedir.²³⁴ Bu kapsamda insana ait EKH'ler, Parkinson,²³⁵ retinitis pigmentoza, yaşa bağlı maküler

²³³ Rosner vd., "Human Embryo Models and Drug Discovery", 1-2.

²³⁴ Rosner vd., "Human Embryo Models and Drug Discovery", 3.

²³⁵ Asa Grauman - Jennifer Drevin, "Perceptions on using surplus embryos for the treatment of Parkinson's disease among the Swedish population: a qualitative study", *BMC Medical Ethics* 23 (2022).

dejenerasyon ve Stargardt hastalığı gibi retinal hastalıkların rejeneratif nitelikli hastalık modellemelerinde kullanılmaktadır.²³⁶ Örneğin Harvard Kök Hücre Enstitüsü, hastalık modelleme tekniği ile kök hücre araştırmalarının umut vâdettiği kanser, böbrek, diyabet, kas ve iskelet sistemi, kardiyovasküler sistem, sinir sistemi ve cilt rahatsızlıkları gibi yaygın ve yıkıcı hastalıklara yönelik araştırmalar yürütmektedir.²³⁷

3.1.4.2. İnsan Organoidleri

Organoidler, kök hücrelerden veya progenitor hücrelerden türetilen ve üç boyutlu kültür sistemlerinde yetiştirilen mini organ benzeri yapılardır. EKH'den organoid üretimi, hücre izolasyonu ve kültüre yatırılarak hücrenin çoğaltılması ile başlar. Bu kök hücreler, belirli büyüme faktörleri ve sinyallerle yönlendirilerek istenilen hücre tipine farklılaştırılarak hücrelerin belirli bir organ veya doku tipine dönüşmesi sağlanır. Farklılaşan hücreler, üç boyutlu kültür sistemlerine yerleştirilir. Böylece, hücrelerin üç boyutlu yapılar oluşturması ve mini organ benzeri yapılara dönüşmesi sağlanmış olur. Hücreler, zamanla organize olarak organoid adı verilen yapıları oluşturur; nihâyetinde bu yapılar, orijinal organın bazı fonksiyonel ve yapısal özelliklerini taklit ederek araştırmalar için kolaylık sağlar.²³⁸

EKH'lerden türetilen organoidler, birçok araştırma alanında önemli avantajlar sunmaktadır. Özellikle hastalık modellemesi, ilaç testleri, genetik araştırmalar ve rejeneratif tıp alanlarında büyük potansiyele sahiptir.²³⁹ Örneğin, karaciğer, beyin, böbrek ve bağırsak gibi çeşitli organoid modelleri, hastalıkların mekanizmalarını anlamak ve yeni tedâvi stratejileri geliştirmek için kullanılmaktadır. Zika virüsü

²³⁶ *Stem Cell Biology and Regenerative Medicine in Ophthalmology*, thk. Stephen H. Tsang (Humana Press, 2013).

²³⁷ "Disease Programs", *Harvard Stem Cell Institute* (Erişim 24 Mayıs 2024).

²³⁸ Javier Barbuzano, "Organoids: A new window into disease, development and discovery", *Harvard Stem Cell Institute* (Erişim 24 Mayıs 2024); Melis Savaşan Söğüt, "Organoidler: Organizmayı Üç Boyutlu Taklit Etmek", *Bilim Genc* (Erişim 24 Mayıs 2024); Vasiliki Mollaki, "Ethical Challenges in Organoid Use", *BioTech* 10/3 (Eylül 2021), 12.

²³⁹ Jia Ping Tan vd., "Reprogramming Fibroblast into Human iBlastoids", *Nature Protocols*, (17 Nisan 2024), 1-19.

enfeksiyonu, nörodejeneratif hastalıklar, otizm spektrum bozuklukları ve diğer nörogelişimsel bozukluklar, bu hastalıklardan bazılarıdır.²⁴⁰

3.1.4.3. İnsan Embryoidleri

Sentetik embriyo olarak da adlandırılan embryoidler, tıpkı organoidler gibi, laboratuvar ortamında oluşturulan insan embriyosunun üç boyutlu modelleridir. Aslında embryoidler, yalnızca tek bir organı veya dokuyu taklit etmeyen, aynı zamanda tüm insan konseptinin ilgili bileşenlerini taklit eden, çok soylu bir organoid türüdür. Embriyonik ve pluripotent kök hücrelerden elde edilebilen embryoidlerin üretiminde, embriyonik gelişimin ilk aşamalarının taklit edilebilmesi ile erken gebelik bozuklukları ve fertilitenin sebeplerini araştırma amacı yatmaktadır.²⁴¹

Embriyolar üzerinde doğrudan bir şekilde araştırma yapmanın etik ve yasal açıdan sakıncaları olduğu, ayrıca (embriyonun araştırma amacıyla bağışının yasal olduğu ülkelerde) IVF hastalarından bağışlanan embriyoların çoğunun gen mutasyonları barındırdığı, dolayısıyla erken insan gelişimini düzenleyen moleküler süreçlerin araştırılması için ek bir sınırlayıcı husus olduğu belirtilmiş; EKH'lerden elde edilen embryoidlerin implantasyon ve fetal sağlık açısından varsayılan potansiyel risklerinin daha fazla araştırılmasına katkı sağlayacağı, bu noktada hastalık modelleme ve ilaç keşfine dair embryoidlerin önemli bir araç olduğu vurgulanmıştır.²⁴² Bununla birlikte, embryoidler bugüne kadar bir insan fetüsüne dönüşmemiştir.²⁴³

Görüleceği üzere, ihtiyaç fazlası embriyolar, başta kök hücre çalışmaları olmak üzere pek çok araştırmada kıymetli bir kaynak olarak kullanılabilir. Yukarıda

²⁴⁰ Barbuzano, "Organoids"; Savaşan Söğüt, "Organoidler"; Rosner vd., "Human Embryo Models and Drug Discovery", 4-5.

²⁴¹ Miaoci Zhang vd., *Special Issue: Synthetic developmental biology*, "Human embryoids: A new strategy of recreating the first steps of embryonic development *in vitro*", *Seminars in Cell & Developmental Biology* 141 (30 Mayıs 2023), 14; Rosner vd., "Human Embryo Models and Drug Discovery", 10.

²⁴² Rosner vd., "Human Embryo Models and Drug Discovery", 6.

²⁴³ Rosner vd., "Human Embryo Models and Drug Discovery", 10.

çizilen genel bir çerçevenin yanı sıra, ihtiyaç fazlası embriyolar, implantasyon için gereken HCG hormonunun üretimi,²⁴⁴ toksisite arařtırmaları²⁴⁵ gibi çeşitli araştırmalarda kullanılmaktadır. Bununla birlikte göz önünde bulundurulması gereken bir husus vardır ki, o da bu çalışmanın amacının ihtiyaç fazlası embriyoların kullanıldığı bilimsel çalışmaları tek tek tespit etmek değil, ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel çalışmalarda kullanılmasına fıkıh ile mer'î hukukun nasıl baktığını tespit etmektir. Nitekim, ihtiyaç fazlası embriyoların hangi bilimsel çalışmalarda kullanıldığını tespit etmek, tıp bilimi konusunda uzman olmayan bizim lâıyıkıyla üstesinden gelebileceğimiz bir konu değildir. Bununla birlikte vurgulamak gerekir ki, değerlendirme yaparken farklı yöntemler içerisinde farklı tür sorunlar barındırabildiğinden her biri için müstakil analizlere ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır.

3.2. FIKHÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRME

Tüp bebek yoluyla çocuk sahibi olma imkânı ortaya çıktığında, evli çiftlerin çocuk sahibi olmasına yaradığı sâikiyle bu yolun câiz olduğuna dayanan fetvâlar verilirken, ne yazık ki yeterli tıbbî bilginin söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Bu bilgisizliğin sebebi, tıbbî konuya hâkim olmayan kimselerin verdiği fetvâlar olabileceği gibi, tıp bilginlerinin doğru ve net fetvâ veren kimseleri doğru ve yeterli bilgilendirmemesi de olabilir. Fakat neticede, laboratuvar ortamında oluşturulan ve implante edilmeden belki de çok uzun süre kalacak olan embriyoların durumu IVF yoluyla çocuk sahibi olmaya cevaz verilirken tartışılmamıştır.²⁴⁶ Buradan hareketle, ihtiyaç fazlası embriyonun âkıbetinin ne olabileceği yukarıda anlatılmaya çalışılmış olup şimdi de bu kullanım alanları fikhî açıdan incelenecektir.

²⁴⁴ Alexander Lopata - D. Lachlan Hay, "The surplus human embryo: its potential for growth, blastulation, hatching, and human chorionic gonadotropin production in culture", *Fertility and Sterility* 51/6 (01 Haziran 1989), 984-991.

²⁴⁵ Yusuke Marikawa, "Toward Better Assessments of Developmental Toxicity Using Stem Cell-Based in Vitro Embryogenesis Models", *Birth Defects Research* 114/16 (2022), 972-982.

²⁴⁶ İlkılıç, "Rasyonel Tıp ve Tıp Etiği Kararlarındaki Meseleler", 1/68.

Tıbbî konularda bir meselenin hükmü belirlenirken önce Kur’ân-ı Kerîm’deki temel ilke ve işaretlere, ardından Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabenin söz ve eylemlerine bakılarak aslî deliller ele alınmaktadır. Bir konuda açık nass yoksa, maslahat ve zaruret ilkeleri ile örf ve âdet dikkate alınarak, tıbbî konulardaki uzmanların bilgi ve tecrübelerine başvurmak suretiyle değerlendirme yapılır.²⁴⁷

İhtiyaç fazlası embriyoların tedâvi veya araştırma amacı ile kullanımına yönelik doğrudan bir âyet ve hadîs olmadığından, bu bölümde öncelikle bilimsel araştırma ve tedâviye fikhî bakışın nasıl olduğu irdelenecektir. Bilimsel araştırmaların, hastalıkları teşhis ve tedâvi etme amacıyla yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda, konuya önce bilimsel araştırmalar bakımından başlanacak, ardından İslâm’ın tedâviye bakışı incelenecektir.

Kur’ân-ı Kerîm’in indirilen ilk âyet-i kerîmesi “*Yaratan rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan (asılıp tutunan zigottan) yaratmıştır.*” emrini içermektedir.²⁴⁸ Bu emirde, “*oku*”ma eyleminin, insanları araştırmaya teşvik ettiği; Kur’ân-ı Kerîm’de yaklaşık 750 ayetin insanları düşünmeye, akıllarını kullanmaya ve bilimle uğraşmaya sevk ettiği belirtilmiştir.²⁴⁹ ²⁵⁰ Ayrıca, Kur’ân-ı Kerîm’de, tedâvi olmanın gerekliliğine dair açık bir ifade yer almamasına karşın, bazı âyetlerin tedâvi olmanın kabul edilebilir olduğuna dair delil niteliği taşıdığı ifade edilmektedir.²⁵¹ Hadîs-i şeriflerde de, tedâvi

²⁴⁷ Mohammed Iqbal Khan, “Tıbbi Uygulama Hatalarında Fikir Geliştirme Süreci: İslami Bir Bakış Açısı”, çev. Zeynep Gül Özgüven, *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*, ed. Hakan Ertin vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 2/232; Ülfet Görgülü, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme”, *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*, ed. Hakan Ertin vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 2/185; Ekrem Keleş, “Dünyadaki Uygulama”, *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*, ed. Hakan Ertin (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 1/100.

²⁴⁸ *Kur’ân Yolu*, el-Alak 96/1-2.

²⁴⁹ Merve Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2022), 73.

²⁵⁰ Bu “*oku*”maları yaparken, Yüce Allah’ın *esmâ*larını bir nevi rehber edinilmesi gerektiği gözden kaçırılmamalıdır, zira “*Yaratan rabbinin adıyla*” hareket edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, nüzul eden ilk âyette insanın yaratılışından bahsetmesi, konumuz bağlamında da oldukça dikkat çekicidir.

²⁵¹ “...Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...”, “...Onda insanlar için şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir (toplum) için bir ibret vardır...”: *Kur’ân Yolu*, el-Bakara 2/195, en-Nahl 16/69; Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*, 75.

olmanın önemi vurgulanmış; insanın Allah'ın izniyle her türlü hastalığın şifasını bulabileceği; tedâvi olmanın da Allah'ın kaderine ve takdirine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Nitekim, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tıbbî bilgisi üzerine oluşturulan "tıbb-ı nebevî" literatürü, onun tedâviye verdiği önemi gösterir. Nitekim bir hadîs-i şerifte "Ey Allah'ın kulları! Tedavi ediniz. Zira Cenab-ı Hak her bir derdin devasını yaratmıştır."²⁵² buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.), kendi hastalığında tedâvi olmuş ve ashabına da bunu teşvik etmiştir. Vefatına yakın dönemde, kendisinin de tedâvi olmak amacıyla hekimlerle görüştüğü kaydedilmiştir. Tedâvi olmamayı tevekkül anlayışına dayandıran azınlık görüşe karşın, fakihlerin çoğunluğuna göre tedâvi; mubah, sünnet, mendup veya müstehap, iyileşmenin kesin olduğu veya tedâvi terk edildiğinde ölümden korkulduğu durumlarda ise vâcip olarak görüldüğü ifade edilmiştir.²⁵³

İslam Fıkıh Akademisi de, tedâvi hakkında somut olaya farklı hüküm verilebileceği; terki hâlinde can ve organ kaybı, acziyet veya salgın hastalık gibi hastalığın başkasına bulaşması söz konusu ise tedâvinin vâcip; bu durumlar olmayıp sadece bedeni zaafa uğrama tehlikesi varsa mendûp; bedeni zaafa uğrama tehlikesi de yoksa mübah; giderilmesi istenen hastalıktan daha büyük yan etkiler ortaya çıkmasından korkuluyorsa mekruh olduğu belirtilmiştir.²⁵⁴ Bu bağlamda, bilimsel araştırmaların hastalıkların teşhisi, tedâvi yöntemlerinin geliştirilmesi ve hastalıklardan korunma amacına hizmet ettiği ve İslâm'ın tedâvi olmayı teşvik ettiği dikkate alındığında, tedâvi yöntemleri ve araçları geliştirmenin Allah'ın övdüğü bir fiil olduğu belirtilmiştir.²⁵⁵

İslâm dininin tedâviyi ve bilimsel araştırmaları desteklediğine dair görüşlerin varlığını değerlendirirken, açık zarar olmadığı sürece bir şeyden faydalanmanın veya

²⁵² "Diyanet Hadislerle İslam" (Erişim 16 Mayıs 2024).

²⁵³ Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*, 77.

²⁵⁴ *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy* (Jeddah, 2021), 122; Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*, 75-77; Mukaddes Durak, *Fakihlerin Tedaviye Bakışı ve Fetvâda Tıbbî Bilginin Yeri* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 6-40.

²⁵⁵ Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*, 77-79.

bir davranışta bulunmanın mübahlığı²⁵⁶ (ibâha-i asliyye) ve haramların sayılmış olmasını dikkate almakla birlikte üzerinde durulması gereken konu, bilimsel araştırmaların niteliği ile ilgilidir. Günümüzde bilimsel araştırmaların, sadece tedâvi programları geliştirmeye yönelik olarak değil, örneğin genetik geliştirme amacını da taşıyabileceği yukarıda belirtilmiş idi. Bu açıdan bakıldığında, araştırmalara dair hüküm verilirken yapılmak istenen bilimsel amacın neye hizmet edeceğinin tespiti önem arz etmekte; fitratı, Allah (c.c)’nin koyduğu dengeyi/takdiri bozma amacı taşıyıp taşımadığı irdelenmeli, şüpheli durumlardan kaçınmak gerekmektedir.²⁵⁷ Buna karşın, her ne kadar kaçınılsa da, bundan kaçınmayacak kimselerin varlığı ve bu tür araştırmaların da bir yerlerde yapıldığı/yapılacağı âşikârdır. Burada belki de üzerinde durulması gereken asıl konu, bu araştırmalardan kaçınmak gerektiği düşüncesi ile uzaktan seyirci mi kalınacağı yoksa bu teknolojiye sahip olacak seviyeye gelip onu yönetebilmek mi gerektiğine karar verilmesi hakkındadır. Ayrıca, bu teknolojilere karşı toplumun nasıl korunacağı ve bilinçlendirileceği meselesi de gündemde tutulmalıdır.

Bilimsel araştırmaların gerekliliğini değerlendirirken maslahat ve mefsedet arasında bir denge kurulması gerektiği gözden kaçırılmamalıdır. Maslahat, “*şer’î hükümlerin içerdiği veya akıl ve tecrübe yoluyla belirlenmekle beraber bunlarla uyum içinde olan faydalar*”²⁵⁸ anlamına geliyorken; mefsedet “*şer’an yasak fiillerin içerdiği veya hakkında özel hüküm bulunmasa da dinin temel amaçlarını ihlal eden zararlar ve kötülükler*”²⁵⁹ anlamına gelmektedir. Fıkha göre maslahat, makâsıdu’ş-şeriaya dayanmakta olup insanların dünya ve ahiret maslahatları hedeflenmektedir. Bu noktada bilimsel araştırma amacının insanın aklına, dinine, malına ve nesline zarar verip vermediğine bakılmalıdır.

²⁵⁶ Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

²⁵⁷ Hamza Aktan, “Fetva Dili ve Türkiye’de Sağlık Alanındaki Fetva Uygulaması: Diyanet Tecrübesi”, *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*, ed. Hakan Ertin (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 1/90.

²⁵⁸ İbrahim Kâfi Dönmez, “Maslahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

²⁵⁹ Ferhat Koca, “Mefsedet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

Maslahat ve mefsedet arasındaki denge konusunda ise aşağıdaki görüşler ifade edilmiştir:

“İbn Kayyim el-Cevziyye, maslahat ve mefsedetın katışıksız olup olmamasına göre fiilleri sırf maslahat olan, maslahat yönü ağır basan, sırf mefsedet olan, mefsedet yönü ağır basan ve her ikisi de eşit olan fiiller şeklinde beşe ayırır. Dinlerin ilk ikisini emredip tesis ettiğini, üçüncü ve dördüncüyü yasakladığı ve ortadan kaldırmayı sağladıklarını açıklar. Şâtibî dünyadaki maslahatlar ve mefsedetler bakımından salt maslahat ve salt mefsedet bulunamayacağını, ancak bunlardan birinin gâlib olabileceğini savunmaktadır. Eğer maslahat tarafı ağır basarsa o örfî anlamda maslahat, eğer mefsedet tarafı ağır basarsa o örfî anlamda mefsedet kabul edilmektedir. İzz b. Abdusselam ise sırf maslahat ve sırf mefsedetın nadiren bulunduğunu çoğunlukla bunların beraber bulunduğunu belirtmektedir. Âşûr ise saf yarar ve saf zararın bulunamayacağı konusunda ümitsizliğe kapılmamak gerektiğini bu sınırın beş durumdan biriyle belirlenebileceğini belirtmiştir.”²⁶⁰

“Zarar-ı âmmı def için zarar-ı hâs ihtiyar olunur”, “Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur”, “İki fesad teâruz ettikte ehaffi irtikâb ile âzamının çaresine bakılır”, “Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur.” gibi Mecelle’nin kâideleri,²⁶¹ maslahat ve mefsedet arasındaki denge ile ilgili yol gösterici niteliktedir.

Tez konusu olan ihtiyaç fazlası embriyoların âkıbeti bağlamında, araştırma amaçlı embriyo üretimini DİYK câiz görmediğinden,²⁶² “Zarar-ı âmmı def için zarar-ı hâs ihtiyar olunur” kaidesi gereğince hastalıkların tedâvisinde veya tedâvi geliştirmek için yapılan bilimsel araştırmalarda ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılabilmesi sonucuna varılmaktadır; nitekim bilimsel araştırmalara hizmet için embriyo üretmek, var olan ve hâlihazırda imhâ edilecek olan embriyoları kullanmaktan daha büyük bir mefsedeti içerisinde barındırmaktadır.

²⁶⁰ Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*, 86-87.

²⁶¹ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/86-89.

²⁶² Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Araştırma amaçlı embriyo üretmek dinen caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 26 Mayıs 2024).

Bilimsel araştırma sürecini desteklemeden önce, kullanılan tıbbî bilimsel bilgilerin kesin ve mutlak olmaması,²⁶³ yapılan işlemlerin uzun vâdede nasıl sonuçlar doğuracağına bilinmemesi ve tıbbın ticârîleşmesini²⁶⁴ de hesaba katmak gerekmektedir. Bilimsel araştırmaların öngörülemeyen risklerinin olması ve tedâvi yöntemlerinin müspet ve menfî etkilerinin tespit edilmesi gerektiği; bu noktada “*Külfet nimete ve nimet külfete göredir*”²⁶⁵ ilkesinin de aklın bir köşesinde tutulması gerektiği ifade edilmiştir.²⁶⁶ Tıbbî alanlarda telifik suretiyle sorunları çözmeye yaklaşılmıyorsa bütüncül bakış açısı ile meseleye bakılmalı, ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılacağı her bir araştırma yahut tedâvi için ayrıca incelemede bulunulmalı ve ona göre hüküm verilmelidir. Zira her yöntem kendi içerisinde farklı sakıncaları içinde barındırabilmektedir. Nitekim, tüp bebek yöntemine başlangıçta çocuk sahibi olma arzusu ve neslin devamı bağlamında cevaz verilmesine karşın IVF yolunun ortaya çıkardığı ihtiyaç fazlası embriyolar gibi istenmeyen durumlar ile karşılaşmıştır.²⁶⁷ Bu bakımdan gelecekteki muhtemel senaryolara karşı hazırlıksız olmamak için bir tartışma zemininin oluşturulması ve İslâm hukuku bağlamında da değerlendirmelerde bulunulması gerekmektedir.²⁶⁸ Bu hazırlık yapılırken, bilimsel araştırmaların yüksek maliyetleri beraberinde getirdiği de göz önünde tutularak, bilimsel araştırmalardaki öncelikler ve politikaların belirlenip sınırlı bütçenin belli bir amaca istinaden dağıtılması gerektiği de göz önünde bulundurulmalıdır.²⁶⁹

Günümüz fakihleri arasında insanın hayatının başlangıcına dair döllenme anı, rahme tutunma anı ve ruh üflenme anını esas alan üç yaklaşım olduğu belirtilmiştir.²⁷⁰ Döllenme anını esas alan görüşe göre, insan eşref-i mahlûkat olup döllenme anından itibaren eşsiz bir genetik materyale sahiptir, dolayısıyla döllenme anından itibaren

²⁶³ İlkılıç, “Rasyonel Tıp ve Tıp Etiği Kararlarındaki Meseleler”, 1/53.

²⁶⁴ Ertin, *Tıp ve Fetva*, 1/67.

²⁶⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 1/176.

²⁶⁶ Ünal, *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*, 85-89.

²⁶⁷ İrfan İnce, “Önerilen Fıkhi Çözümlerin Getirdiği Sorunlar”, *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*, ed. Hakan Ertin (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 110.

²⁶⁸ Ertin, *Tıp ve Fetva*, 1/124.

²⁶⁹ Ertin, *Tıp ve Fetva*, 1/129. Fakat bunun hangi parametrelere göre yapılacağı ayrı bir çalışma konusudur.

²⁷⁰ Kesgin, *İslam Hukukunda Kürtaj*, 139.

embriyoya müdahale edilmemelidir. Bu görüş sahipleri, bilimsel araştırmalarda kullanılması için embriyo oluşturulmaması gerektiğini fakat tıbbî zaruretler sonucu üretilmiş ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel çalışmalarda kullanılabileceğini belirtmiştir. Ana rahmine tutunma anını esas alan görüşe göre ise, ana rahmine tutunma gerçektelemediği sürece embriyo büyüyüp gelişemeyeceğinden implantasyon öncesinde embriyolar araştırma amacıyla kullanılabilir.²⁷¹ Ayrıca, ruhun üflenmesi ana rahmine yerleşme safhasından sonra olabileceği için, embriyonun dokunulmazlığının ana rahmine implantasyondan itibaren başlayacağı belirtilmiştir.²⁷² Diyanetin yaklaşımı, ruhun tam olarak ne olduğunun ve ruhun üflenme zamanının bilinemeyeceğinden hareketle, döllenme anından itibaren embriyonunun korunmaya değer bir varlık olduğudur.²⁷³ Bu noktada, zaruret bahsi de dikkate alınmalıdır. Zaruret, bir şeyin esastan câiz olmadığı ama zaruret devreye girdiği takdirde meseleye cevaz verilebileceği anlamına gelir. Bu kapsamda hâlihazırda üretilmiş olan embriyoları imhâ etmek yerine onların kullanılmasında zaruretin hâsil olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁴ Nitekim, sedd-i zerî'a kabilinden haram kılınan, ihtiyaç hâlinde mubah olur.

Biyoetik bağlamında zaruret ilkesinin uygulanmasında üç durumun varlığından bahsedilerek hangi durum ve şartların zarureti gerektirdiğine dikkat edilmesi lâzım geldiği ifade edilmiştir: İlk durum, “...*Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur...*”²⁷⁵ âyet-i kerîmesine dayanarak, müdahale yapılmadığı sürece ölüm veya ciddi yaralanma tehlikesinin varlığına dayanmaktadır. İkinci durum, biyomedikal müdahaleye başvurulmaması durumunda oluşacak hasarın zarûriyyât-ı hamse olan can, din, akıl, mal ve nesilden en az birine zarar verecek olmasındır. Üçüncü durum ise, tıbbî sorunu çözenin tek yolunun İslâm hukukunun

²⁷¹ Görgülü, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme”, 2/189.

²⁷² Kesgin, *İslam Hukukunda Kürtaj*, 140.

²⁷³ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Ruh üflenmeden önce kürtaj uygulaması caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 26 Mayıs 2024).

²⁷⁴ Aktan, “Fetva Dili ve Türkiye’de Sağlık Alanındaki Fetva Uygulaması: Diyanet Tecrübesi”, 1/91.

²⁷⁵ *Kur’ân Yolu*, el-Mâide 5/32.

herhangi bir yönünü ihlâl eden biyomedikal müdahaleyi gerektirmesidir.²⁷⁶ Nitekim, *zaruretler memnu olan şeyi mübah kılmakta*,²⁷⁷ *zarar-ı âmmı def' için zarar-ı hâss ihtiyar olunmakta*,²⁷⁸ *sedd-i zerî'a kabilinden haram kılınan, ihtiyaç halinde mübah olmaktadır*. Teşhis edilmeleri beklenen genetik hastalıkların öğrenilmesi, karı kocanın ailevi bir hastalıklarının olması, bunun sonraki nesillerde ortaya çıkma ihtimali bulunması gibi hallerin, ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırma amacıyla kullanılabilceği konusunda zorunluluk kapsamında olduğu serdedilmiştir.²⁷⁹

Tüm bu hususlar dikkate alınırken, ilmî ilerlemenin önüne ket vurmama sâikiyle, araştırmalar için ihtiyaç fazlası embriyoların kullanımına insan ve toplum yararı gözetilerek izin verilmesi hâlinde, ihtiyaç fazlası embriyonun araştırma için tek kaynak niteliğinde olup olmadığı tespit edilmeli, insan haysiyetini zedeleyebileceği için ihtiyaç fazlası embriyolar oyuncaklaştırılmamalı,²⁸⁰ ticârî meta hâline getirilmemeli ve başkasının rahmine yerleştirilme tehlikesi göz önünde bulundurulmalı, buna dair önlemler alınmalıdır.²⁸¹

İhtiyaç fazlası embriyoların kullanımına dair İslam İşbirliği Teşkilatı'na bağlı İslam Fıkıh Akademisi (Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî ed-Düvelî), 1990 yılında yapılan toplantıda yapılan müzakere sonucunda üç karar vermiştir. İlki, döllenmemiş yumurtanın dondurulabiliyor olmasını dikkate alarak ihtiyaç fazlası embriyonun varlığını önlemek için her seferinde yalnızca döllenme için gereken sayıda yumurtanın döllenmesinin gerektiğine dairdir. İkinci karar ise, ihtiyaç fazlası embriyoları, bu fazlalığın ömrü doğal olarak sona erinceye kadar tıbbî açıdan bakımsız bırakmaktır. Üçüncü kararda ise, ihtiyaç fazlası embriyoların yumurta sahibi anne adayları dışında başka birinin rahmine implante edilmesinin yasak oluşuna dairdir; ihtiyaç fazlası

²⁷⁶ Ebul Fadıl Mohsin Ebrahim, "Zaruret (İslami Etik-Hukuki Gereklilik İlkesi): Biyomedikal Müdahaleler Alanında Uygulanması", çev. Edanur Toprak, *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*, ed. Hakan Ertin vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 2/126.

²⁷⁷ Ali Haydar Efendi, *Düerü'l-Hükkâm*, 1/80.

²⁷⁸ Ali Haydar Efendi, *Düerü'l-Hükkâm*, 1/86.

²⁷⁹ Giynaş, *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre*, 35.

²⁸⁰ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 188.

²⁸¹ Keleş, "Dünyadaki Uygulama", 1/101.

embriyoların bu şekilde kullanılmaması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğinin altı çizilmiştir.²⁸² Mâmâfih, ihtiyaç fazlası embriyolar için tıbbî çözüm üretmeyip doğal yoldan *yaşamlarının* sona ermesi gerektiği savunulsa da, Prof. Dr. Ülfet Görgülü, *canın* korunması ilkesi gereğince ihtiyaç fazlası embriyoların yaşamının sonlandırılmasının câiz olmadığını belirtilmiş olup embriyonun döllenenmeden itibaren hayat hakkına sahip olduğunu düşünmektedir.²⁸³ Bununla birlikte, toplantıdaki katılımcıların çoğunluğuna göre rahme tutunmadıkça embriyonun saygınlığı hâiz olmadığı, dolayısıyla bilimsel araştırmalarda kullanılmasında sakınca olmadığı görüşü ileri sürülmüştür. Dünya İslam Birliği'ne bağlı İslam Fıkıh Akademisi'nin ve Kuzey Amerika İslam Tıp Derneği (IMANA)'nin de benzer görüşü benimsendiği belirtilerek embriyonun insan olma potansiyelinin göz ardı edildiği serdedilmiştir.²⁸⁴

1991 yılında Kahire'de düzenlenen I. Uluslararası Biyoetik Konferansı'nda da ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırmalarda kullanılabilceği görüşü savunulmuş fakat bu konuda fakat belli kıstaslar olması gerektiği belirtilerek araştırmanın tedâvi amacı taşıması, gamet sahiplerinin yazılı izninin olması ve ticari bir amaç güdülmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.²⁸⁵

Embriyonun ana rahminde olup olmamasına göre ayırım yapılması gerektiği görüşü, *potansiyel yaşam* ile *gerçek yaşam* arasındaki farkın gözetilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu görüşe göre, embriyoya tam insan muamelesi yapılırsa idi, embriyo üretimi kontrollü bir şekilde gerçekleşir ve ihtiyaç fazlası embriyo sorunu ortaya çıkmazdı. Dolayısıyla, IVF prosedürleri ile elde edilen ihtiyaç fazlası embriyoların israf edilmemesi ve araştırma için kullanılmasının gerekli olduğu

²⁸² *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy*, 98.

²⁸³ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 123.

²⁸⁴ Ülfet Görgülü, "Fıkhi Açıdan Genetik Uygulamalar", *Tıbbi, Dini ve Etik Boyutlarıyla Genetik*, ed. Maide Barış - Orhan Önder (İstanbul: İSAR Yayınları, 2024), 39; Giynaş, *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre*, 41.

²⁸⁵ Giynaş, *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre*, 41; İlhan İlkılıç - Hakan Ertin, "Ethical Aspects of Human Embryonic Stem Cell Research in the Islamic World: Positions and Reflections.", *Stem Cell Reviews and Reports* 6 (2010), 154. Benzer bir görüş için bakınız: Muzemmil Siddiqi, "An Islamic Perspective on Stem Cells Research", *IslamiCity* (27 Şubat 2002).

belirtilmiş,²⁸⁶ bu düşüncenin temelinde, hamileliğin erken dönemlerinde düşük yapılmasına neden olan kimsenin ödeyeceği gurrenin, hamileliğin ilerleyen dönemlerinde düşürülen bebeğe göre daha az olmasının yattığı ifade edilmiştir.²⁸⁷

Öte yandan, ihtiyaç fazlası embriyoların rahme implante edilmediği için birer hücreden ibaret olduğu, insana dönüşmeyeceği için kök hücre kaynağı olarak veya bilimsel araştırmalarda kullanılmasında sakınca olmadığı ifade edilmesine rağmen;²⁸⁸ embriyonun aynı zamanda döllenenmeden itibaren insan onuruna sahip olduğunu savunan -bize göre çelişkili- bir görüş mevcuttur.²⁸⁹ Embriyo, mademki döllenenmeden itibaren *onura* sahip bir varlıktır, öyleyse niçin dölleniş ve fakat rahme implante edilmemiş embriyoyu “basit bir hücre topluluğu” olarak nitelendirip onu feda etmeye lâyık görülmektedir? Denilebilir ki, her hâlükârda feda edilecekti. Öyleyse bu konunun da ayrıca tartışılması gerekirdi.

Tüp bebeğe cevaz verildiğinde ileride meydana gelecek olan pek çok sorunun önceden tahmin edilememesi gibi, ihtiyaç fazlası embriyoların da -her ne amaçla olursa olsun²⁹⁰- kullanımına izin vermek öngörülemeyen pek çok soruna kapı açabilir. Bu sorunlar ihtiyaç fazlası embriyoların kullanımı ile ilgili muhtemel etik sorunlar olabileceği gibi, tedricî olarak artan kullanım sorunları da olabilir. İhtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırmalarda kullanımına cevaz verilmesi hâlinde, insanlığın faydasına kullanılacağından bahisle daha fazla embriyo üretimi söz konusu olabilir. Bu ve benzeri uygulamalar düzenlemelerle ortadan kaldırılabilirse de, etik sorunlardan muaf olmayacaktır.

Bir diğer görüş ise, ihtiyaç fazlası embriyoların tedâvi amacıyla kullanımı uygun görmekte beraber embriyonun saygınlığına zarar verici nitelikte olduğundan

²⁸⁶ Hafize Ozturk Turkmen - Berna Arda, “Ethical and Legal Aspects of Stem Cell Practices in Turkey: Where Are We?”, *Journal of Medical Ethics* 34/12 (Aralık 2008), 834.

²⁸⁷ Siddiqi, “An Islamic Perspective on Stem Cells Research” (27 Şubat 2002).

²⁸⁸ Giynaş, *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre*, 42.

²⁸⁹ Giynaş, *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre*, 51.

²⁹⁰ Zira tedavi amacıyla kullanımda dahi embriyo üzerinde işlem yapmak bir zaman sonra sıradanlaşacaktır. Ayrıca tedavi edebilmek için önce tedavi yöntemleri geliştirileceğinden yine embriyoya basit bir hücre muamelesi yapılacağından endişe duymaktayız.

bahisle bilimsel araştırma amacıyla kullanımının uygun olmadığıdır.²⁹¹ Başka bir görüş ise, rahme yerleştirilmemiş embriyo üzerinde bilimsel çalışma yapılması ve embriyonun yok edilmesinin haram olduğu yönündedir.²⁹² Kimilerine göre ihtiyaç fazlası embriyoların ölüme terk edilmeleri haram olup; bu durum cahiliye devrindeki diri diri çocuk gömme uygulamasına benzemektedir. Ne ölüme terk edilmeli ne de başkasının rahmine yerleştirilmelidir.²⁹³ Hâl böyle iken, “ne tedâvi/bilimsel amaçlı kullanılsın ne de imhâ edilmesin” düşüncesinin ne kadar uygulanabileceği muammadır. İhtiyaç fazlası embriyolar ne zamana kadar saklanacaktır? Dondurma maliyeti ve gamet sahipleri dışında²⁹⁴ kullanılma tehlikesi de cabasıdır. Bu noktada, Prof. Dr. Ülfet Görgülü tarafından çözüm önerisi olarak, devam eden evlilikler bakımından ihtiyaç fazlası embriyoların rahme yerleştirilmesi gerektiği, bunun mümkün olmaması durumunda başkaları tarafından kullanılmasını önlemek amacıyla son çare olarak embriyoların itlaf edilmesi gerektiği belirtilmiştir.²⁹⁵

Klonlama yoluyla kök hücre elde edilmesi açısından özel olarak bakıldığında; embriyoyu *potansiyel insan* olarak gören görüş, ihtiyaç fazlası embriyodan kopyalama yoluyla organ elde edilmesini, insanı bir başka insan için araç olarak kullanmak olarak görmekte; insanın *potansiyel insanı* kendisine musahhar kıldığını belirterek, ihtiyaç fazlası embriyoya *yedek parça* muamelesi yapılmaması gerektiğini belirtmiştir.²⁹⁶ Bu noktada, embriyonun bir hücrelerini kopyalama işlemi ile embriyonun kendisine

²⁹¹ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 122.

²⁹² Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 124.

²⁹³ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 83.

²⁹⁴ Aslında gamet sahiplerinin dahi ne zaman kullanacağı önem arz etmektedir. IVF metoduna başvurmaya yalnızca evli çiftler için cevaz verildiği dikkate alındığında, boşanmış veya eşi vefat etmiş diğer eşin ya da kocanın istememesine rağmen kadının yahut üçüncü bir kadının ihtiyaç fazlası embriyoyu kullanma *ihtimali* -ne kadar sıkı korunursa korunsun- mevcuttur. Bu noktada, belirtmek gerekir ki, ölüm olayı vuku bulduğunda var olan çocukların babaya nispet edileceği göz önüne alındığında, babanın vefatından sonra embriyonun rahme yerleştirilmesi halinde nesebin sahih sayılıp sayılmayacağı tartışması gündeme gelecektir. Ayrıca, örneğin dondurulmuş embriyonun bir başka kimse tarafından kullanılması halinde, dondurulmuş embriyonun eşya statüsünde olup olmadığı, TCK bağlamında suç oluşturup oluşturmadığı, ilgili klinik ile yapılan saklama sözleşmesi de dikkate alınarak incelenmesi gerekecektir. Mâmâfih bu konu da tez çalışması kapsamında yer almadığından, burada mezkûr soru ve sorunlara işaret etmekle yetinilecektir. Öte yandan bu sebeplerden ötürü embriyo dondurma süresinin muhakkak sınırlı kalması gerektiği kanaatindeyiz, aksi takdirde illegal kullanımların meydana gelmesi (belki de artması) şaşırtıcı olmayacaktır.

²⁹⁵ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 144; Karakaya, *Kök Hücre Çalışmaları ve Etik*, 85.

²⁹⁶ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 46,285.

müdahale arasında fark olduğuna dikkat çekilerek, kendisine müdahale durumunda hayatın başlangıcına dair rahme tutunmayı esas alan görüş sahipleri, rahme tutunmadan önce embriyoya müdahale edilebileceğini savunmaktadır. Embriyonun bir hücrelerini kopyalama işlemi hakkında ise, hücreyi kopyalamanın embriyoyu kopyalamak sayılmayacağından hareketle, câiz olduğunu savunanlar bulunmaktadır.²⁹⁷ Bu bağlamda organ nakillerinde kullanmak amacıyla insan organı üretmek için EKH üretiminde ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılması câizdir. Bu işlem yapılırken organ nakilleri ile ilgili daha önce Fıkıh Konseyi tarafından verilen kararlara uygun hareket edilmesi gerektiği belirtilerek, bu amaçla sıfırdan embriyo üretmenin câiz olmadığı hatırlatılmıştır.²⁹⁸

Kök hücre çalışmaları özelinde bakıldığında ise, gelişen teknoloji sayesinde embriyoya zarar vermeden EKH elde etmenin mümkünlüğü göz önünde bulundurulmalıdır. Advanced Cell Technology'den Robert Lanza'nın, sekiz hücreden oluşan üç günlük embriyoları kullanarak kök hücre soyu üretmeyi başardığı aktarılmıştır.²⁹⁹ Bu noktada, EKH'ler yerine özelleştirilmiş yetişkin kök hücrelerin tedâvi amaçlı kullanımını üzerine yoğunlaşılması gerektiği, bu şekilde embriyoya yedek parça muamelesi yapılmasının önüne geçilebileceği belirtilmiştir.³⁰⁰

Bununla birlikte, kök hücre araştırmalarının hastalıkları ve acıları hafifletmek için büyük bir potansiyel olduğundan bahisle, bu araştırmaları yapmanın sadece câiz değil, aynı zamanda farz-ı kifâye olduğunu iddia edenler vardır. Buna göre EKH'lerin kullanımının ciddi şekilde sınırlandırılması ve yalnızca ihtiyaç fazlası embriyolardan kök hücre izolasyonuna izin verilmesi, gamet sahiplerinden tam rıza alınması ve embriyo donörlerine maddî tazmînat ödenmesi gibi uygulamalara karşı önlemler alınması gerektiği, bunlar yapılırken de yetişkin kök hücrelerinin araştırılmasının teşvik edilmesinin lâzım geldiği belirtilmiştir.³⁰¹

²⁹⁷ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 286.

²⁹⁸ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 296.

²⁹⁹ Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 90.

³⁰⁰ Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 44.

³⁰¹ Siddiqi, "An Islamic Perspective on Stem Cells Research" (27 Şubat 2002).

Konuya maslahat açısından bakanların, EKH'lerin tedâvi edici özelliklerinden dolayı kendilerinden kök hücre elde edilmesi amacıyla ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılmasına ruhsat verebildiği aktarılmıştır.³⁰² Ayrıca, Dünya İslam Birliği'ne bağlı Fıkıh Akademisi'nin de ihtiyaç fazlası embriyolardan elde edilen kök hücrelerin tedâvi ve bilimsel amaçlı kullanılabilmesine dair görüşü aktarılmıştır.³⁰³

DİYK kök hücreler ile ilgili kendisine sorulan iki soruya aşağıdaki şekilde cevap vermiştir:

“Embriyonik kök hücrenin bilimsel araştırmalarda kullanılması caiz midir?”

“Bu itibarla, insanlığın hayrına olan genetik araştırmalar, dinimizce tasvip edilmekle birlikte, bu araştırmaların insan neslini ve tabiatın dengesini bozacak şekilde yapılması kabul edilemez. İnsan varlığı sperm ve yumurtanın dölleniyle başlamakta olup, ilk anından itibaren embriyonun yaşam hakkının korunması gerektiğinden onun deney aracı olarak kullanılması caiz görülemez. Ancak vücudun kemik iliği, yağ dokusu vb. bölgelerinden elde edilen kök hücrelerin ise tedavi amacıyla kullanılmasında dinen bir sakınca yoktur.”³⁰⁴

“Embriyonik kök hücre ile tedâvi olmak, bir başkasına nakletmek veya embriyonik kök hücreyi bilimsel araştırmalarda deney aracı olarak kullanmak caiz midir?”

“...Aynı şekilde embriyonik kök hücrenin tedavide kullanılması veya başkasına nakledilmesi caiz değildir. Zira bu süreçlerde çeşitli müdahalelerde bulunulmak suretiyle embriyo imha edilmekte ve embriyonun gelişimini tamamlayarak cenin olmasının önüne geçilmiş olmaktadır...”³⁰⁵

³⁰² Ahmet Karakaya, “Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları ve Dinî Yaklaşımlar”, *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*, ed. Ülfet Görgülü - Halil Kılıç (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 59.

³⁰³ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 144; *Karârâtü'l-Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî bi Mekketil-Mükerrme (1977-2010)* (Mekke, ts.), 430.

³⁰⁴ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Embriyonik kök hücrenin bilimsel araştırmalarda kullanılması caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 26 Mayıs 2024).

³⁰⁵ Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu, “Embriyonik kök hücre ile tedavi olmak, bir başkasına nakletmek veya embriyonik kök hücreyi bilimsel araştırmalarda deney aracı olarak kullanmak caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu* (Erişim 26 Mayıs 2024).

Dr. Ahmet Karakaya tarafından yazılan “Kök Hücre Çalışmaları ve Etik” adlı yüksek lisans tezinde ise, DİYK tarafından kendisine gönderilen belgelerde, rahme tutunmasından önceki dönemde, sperm ve yumurtanın dölleme ile oluşan zigot durumundaki embriyodan, yani ihtiyaç fazlası embriyodan kök hücre nakletmenin, hastalık tedâvisi veya meşrû ölçüde bilimsel araştırmalar yapmak amacıyla, yetkili olan kişilerin izin vermeleri veya bağış durumunda, onlara bir zarar vermediği müddetçe câiz olduğunun belirtildiği ifade edilmiştir.³⁰⁶

Kök hücre ile ilgili tüm bu fetvâlar değerlendirildiğinde, resmi fetvâ makamının ihtiyaç fazlası embriyoların imhâsına neden olacak şekilde gerek kök hücre çalışmalarında gerek bilimsel araştırmalarda kullanılmasına cevaz vermediği sonucu çıkmaktadır.

İhtiyaç fazlası embriyoların ya da kürtaj/düşük yoluyla elde edilen fetüslerin kök hücre araştırmalarında kullanılıp kullanılmayacağı ile ilgili ise farklı görüşler olduğu;³⁰⁷ en fazla 120 gün içinde olmak kaydıyla, gamet sahiplerinin izninin olması hâlinde EKH çalışmalarında kullanılabileceği söylenirken,³⁰⁸ embriyonun insan olarak doğabilmesi için rahme tutunması gerektiği ve rahme yerleştirilmemiş embriyonun hücre yığınınından ibaret olduğu gerekçesiyle tedâvi amacıyla embriyodan kök hücre elde edilebileceği,³⁰⁹ rahme yerleştirilmemiş embriyonun bilimsel araştırmalarda kullanılabileceği de aktarılmıştır.³¹⁰ İran’da yayınlanan bir fetvâda ise ihtiyaç fazlası

³⁰⁶ Karakaya, *Kök Hücre Çalışmaları ve Etik*, 88.

³⁰⁷ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 141.

³⁰⁸ İlkılıç - Ertin, “Ethical Aspects of Human Embryonic Stem Cell Research in the Islamic World: Positions and Reflections.”, 154; Isam Ghanem, “Embryo Research: An Islamic Response”, *Medicine, Science and the Law* 32/1 (1991), 14; Hassan Chamsi-Pasha - Mohammed Ali Albar, “Ethical Challenges of Stem-Cell Transplantation in Parkinson’s Disease: Islamic Viewpoint”, *AJOB Neuroscience* 6/1 (02 Ocak 2015), 68.

³⁰⁹ İbrahim Paçacı, “Klonlama ve Kök Hücre Çalışmalarının İslâm Dini Açısından Değerlendirilmesi”, *Usul İslam Araştırmaları* 7/7 (01 Haziran 2007), 55-57.

³¹⁰ Lütfiye Gülay Bilgin, *Kök Hücre Çalışmalarının Ortaya Çıkardığı Sorunlara Etik ve Teolojik Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 145.

embriyolarla ilgili EKH çalışmalarının yapılabileceğinin Şîî gelenek ile uyumlu olduğu ve embriyoların bu amaçla itlaf edilebileceği belirtilmiştir.³¹¹ Saim Yeprem ise, özelleşmiş yetişkin hücrelerden embriyonik kök hücrenin özelliklerini taşıyan kök hücre elde edilememesi ve başka tedavi imkânının bulunmaması hâlinde, ticarî ve her türlü kötü amaçlı kullanımı engelleyici tedbirlerin alınması kaydıyla ihtiyaç fazlası embriyoların tedavi amaçlı kullanılabileceği şeklinde bir görüş serdetmiştir.³¹²

Genetik müdahale bağlamında bakıldığında ise, ihtiyaç fazlası embriyolar veya düşüklerin organları üzerinde veya onlardan elde edilecek hücreler üzerinde gen mühendisliği tekniklerini kullanarak araştırma yapmanın, genetik hastalıkların öğrenilmesi gibi bir zorunluluk varsa câiz olduğu belirtilmiştir.³¹³ Bunun için gamet sahiplerinden onay alınması ve etik değerler ile bilimsel dürüstlüğe sahip bir komisyonun denetiminin şart olduğu, hücrelerin elde edilme yönteminin şeriate uygun olması gerektiği ve tüm bu şartların kümülatif olduğu belirtilmiştir.³¹⁴

Bu bağlamda, genetik müdahalenin, insanın temel genetik yapısını bozacak nitelikte olmaması, deneyler sırasında gen aktarım kompozisyonu ile oynanmaması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca mutasyonlu geni tedâvi edici nitelikte olan bu deneylerin, insanın yaratılışını Allah'ın insanı ilk yaratılışındaki orjinalliğine döndürmekte olduğu iddia edilmiştir.³¹⁵ Fakat bu düşünceye karşı, genin mutasyonlu yaratılmış olmasının da Allah'ın takdirinde olduğu söylenerek karşı çıkılabilir, o halde gendeki mutasyonu düzelterek, Allah'ın şimdiki takdirine karşı çıkılmış olur, ki bu da İslâm'ın tedâviye bakışına uygun değildir.

Mezkûr konu ile ilgili olarak Fıkıh Akademisi 1998 yılındaki “Kalıtım, Genetik Mühendisliği ve İnsan Genomu” başlıklı toplantısında bir karar verememiş, daha fazla araştırma ve inceleme yapmak için konuyu bir sonraki toplantıya ertelemiş;³¹⁶ aradan

³¹¹ Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 144.

³¹² M. Saim Yeprem, “Günümüz Tıp Dünyasında Tartışılan Tüp Bebek ve Kök Hücre gibi Yeni Uygulamaların İslâm Dini Açısından Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi* (2010).

³¹³ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 293.

³¹⁴ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 293.

³¹⁵ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 262.

³¹⁶ *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy*, 210.

geçen pek çok görüşmeye karşın konu ile ilgili ikinci görüşme ancak 2012 yılında yapılabilmiş ve bu oturumda da konunun sonuçlandırılması bir sonraki oturuma ertelenerek konunun ayrıntılı olarak tartışılacağı özel bir seminer düzenleneceğini belirtmiştir.³¹⁷ Nihâyetinde, 2013 yılında konu ele alınmış, bu seminerde genetik mühendisliğinin insan neslinin geliştirilmesi ve genetik yükseltme gibi sebeplerle genetik yapıyı değiştirmek için kullanılmasının yasak olduğu belirtilmiştir.³¹⁸ 2021 yılında yapılan toplantıda ise, CRISPR-Cas9 gibi gen müdahale tekniklerine yalnızca belli koşullar altında izin verileceği yazmaktadır (Oysaki, bu fetvâ verilirken kanımca SGM ve SHYGM arasında ayırım yapılması gerekirdi, zira bu iki yöntem birbirinden farklı nitelikte olup özellikle SHYGM, genetik geliştirme gibi oldukça tartışmalı bir amaçla kullanıma potansiyelini hâizdir.). Bu koşullar ise, müdahalenin tedâvi amacı taşıması, tedâvinin ötesine geçerek geliştirme amacı taşıması gerektiğidir.³¹⁹

Ayrıca, Birleşik Krallık Müslüman Konseyi tarafından 2016 yılında yayınlanan bildirgeye göre; insan embriyosu üzerinde yapılacak genetik müdahalelerin kural olarak câiz olmadığı; istisnanın ise genetik müdahale dışında başka bir tedâvi yolunun mümkün olmadığı durumlarla sınırlı olduğu; genetik müdahale öncesinde, ortaya çıkabilecek sonuç ve problemlere ilişkin geniş çaplı bir araştırma yapılarak sonuçların İslâm hukukuna aykırı başka bir yönü tetikleyip tetiklemeyeceğine yönelik değerlendirmenin elzem olduğu; laboratuvar ortamında veya başka bir şekilde insan haysiyet ve bütünlüğü ile temel insan haklarını tehlikeye atabilecek girişimlerin câiz olmadığı; yapılacak genetik müdahale sonucunda toplumsal olarak öjeniye yol açabilecek akımların doğabileceği gözetilerek türün çeşitliliğinin korunmasına yönelik her türlü önlemin alınması lâzım geldiği; müdahalenin hiçbir şekilde kar amacı güdülerek yapılmaması gerektiği; müdahale sonucunda ortaya çıkabilecek ve fikrî mülkiyete konu edilmesi düşünülen gen teknolojilerine yönelik iş ve işlemlerin İslâmî açıdan değerlendirilmesine yönelik çalışmaların devam ettiği ve bu nedenle görüş bildirilmediği aktarılmıştır.³²⁰

³¹⁷ *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy*, 452.

³¹⁸ *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy*, 488.

³¹⁹ *Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy*, 585.

³²⁰ Türkmen, *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri*, 48.

Yeni dinlerin araştırma laboratuvarında büyüüp serpileceğinin iddia edildiği bu çağda,³²¹ Müslümanlar olarak geçmişten bugüne süregelen birikimin kullanılması suretiyle zaten var olan ahlâk anlayışının biyomedikal uygulamalar özelinde canlandırılmasının amaçlanması gerektiği ifade edilmiştir.³²² Harari'ye göre kimse baş döndüren bu teknolojik ilerlemelere dair gidişatın nasıl durdurulacağını bilmiyor. Durdurulsa dahi, ekonomik sistemin çökeceği iddia ediliyor zira “*sürekli büyüme üzerine kurulu bir ekonomi ölümsüzlük, mutluluk ve ilahlık gibi dur durak bilmeyen hedeflere muhtaç*”tır.³²³ Aslında, bu cümle söz konusu sistem ve anlayışın, İslâm anlayışından ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. *İnsanın* temel değerleri olması gerektiği, Yaraticısına duyduğu saygıdan ötürü *kendisine* saygı duyması gerektiği gözden kaçırılmaktadır. Fakat Harari'nin haklı olduğu bir nokta var ki, *bu kadar mühim bir atılımın sonuçlarını iyileştirmeye sınırlayıp geliştirme için kullanıma kapatamayız*.³²⁴ Bunu kontrol etmenin teoride mümkün olduğu düşünülse de pratikte neredeyse imkânsız olduğu yadsınamaz bir gerçekliktir. Amaçlanması gerekenin biyoteknolojileri tamamen yasaklamak değil, meşrû ve gayri meşrû uygulamalar arasındaki çizgiyi belirlemek olduğu ifade edilmiştir.³²⁵

Gelişen bilimsel ilerlemeler karşısında iade-i nazar ederek daha önce verilen fetvâların da sık sık gözden geçirilmesi gerektiği düşünüldüğünde,³²⁶ ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırmalarda veya tedâvilerde kullanılmasına cevaz verilebilmesi için kanaatimizce, her somut olay bir başına değerlendirilmeli, genelleyici yorumlardan kaçınılmalı ve her yöntem ayrı ayrı incelenmelidir. Öyleyse bu bölümde genel bir değerlendirme sunulacağı göz önünde bulundurulmalı, ihtimam

³²¹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus Yarının Kısa Bir Tarihi*, çev. Royzan Nur Taneli (İstanbul: Kolektif Kitap, 2022), 365.

³²² Recep Şentürk, “Biyofikih Metodolojisi: Kanıtı Dayalı Tıp ve Delile Dayalı Fıkıh Matrisi”, *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*, ed. Muhammet İhsan Karaman vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 2/68.

³²³ Harari, *Homo Deus*, 63.

³²⁴ Harari, *Homo Deus*, 67.

³²⁵ Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 93.

³²⁶ Endy Muhammad Astiwaru, “Tıbbi Konularda Fetva Verme Sürecinde Karşılaşılan Temel Fikhi Yaklaşımlar: Endonezya Tecrübesi”, çev. Orhan Önder, *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*, ed. Hakan Ertin vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2021), 2/202.

gösterilerek her çalışmanın niyetine ayrıca bakılmalıdır. Bizim amacımız ise, sadece bir çerçeve çizmek olabilir.

3.3. HUKUKÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRME

Bu bölümde ihtiyaç fazlası embriyo ile ilgili öncelikle uluslararası mevzuattan, ardından ulusal mevzuattan bahsedilerek bağlayıcı olan hükümler üzerinde durulacaktır.

İhtiyaç fazlası embriyolarla ilgili mevzuatı değerlendirirken bahsedilmesi gereken ilk düzenleme, bir uluslararası sözleşmedir. TBMM tarafından 3/12/2003 tarihinde onaylanması uygun bulunan, 20/04/2004 tarihinde Resmi Gazete’de yayınlanarak taraf olunan³²⁷ ve “Oviedo Sözleşmesi” olarak da bilinen “Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi” içerisinde ihtiyaç fazlası embriyoları ilgilendiren önemli maddeler barındırmaktadır.³²⁸ Oviedo Sözleşmesi, biyolojik ve tıbbî alanlardaki gelişmelerin kötüye kullanılmasını önlemeye yönelik yasal bağlayıcılığı olan ilk uluslararası metindir.

Mezkûr sözleşmenin “Bilimsel Araştırmalar” başlıklı 5. bölümünün “Tüpte embriyolar üzerinde araştırma” başlıklı 18. maddesinin ilk fıkrasına göre, *kanunların embriyon üzerinde tüpte araştırmaya izin vermesi halinde, embriyon için uygun koruma sağlanacaktır*. İkinci fıkraya göre ise, *sadece araştırma amacıyla insan embriyolarının yaratılması yasaktır*.

18. madde değerlendirildiğinde, üreme amaçlı embriyo üretilebileceğine ve araştırma amaçlı insan embriyosu üretilemeyeceğine göre, birinci fıkrada yer alan ve

³²⁷ Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun (İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi), (03 Aralık 2003), Kanun No. 5013.

³²⁸ “Convention on Human Rights and Biomedicine - Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin etkileri”, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin etkileri* (Erişim 26 Mayıs 2024).

tüpteki embriyo üzerinde araştırma izni veren maddenin, IVF fazlası embriyoları konu edildiği anlaşılmaktadır. Bu halde, md. 18/1'den anlaşılmaktadır ki, ihtiyaç fazlası embriyo üzerinde araştırma yapabilmek, sözleşmeye taraf olan devletlerin iç hukukuna göre değişmektedir.³²⁹ İlk fıkrada belirtilen “*uygun koruma*” ile ne kastedildiğinin açıkça ifade edilmemiş olması ve yoruma açık bırakılması dolayısıyla ilgili madde eleştirilse de, “*uygun koruma*” ile kastedilenin doktrinde embriyoya saygılı, insan onuruna uygun, keyfilikten uzak bilimsel araştırma yapılması olarak anlaşıldığı görülmektedir.³³⁰ Mâmâfih, Ovideo Sözleşmesi'nin de embriyonun hukukî konumunu tam olarak tespit etmediği ifade edilmiştir.³³¹

10/3/2011 tarihinde onaylanması uygun bulunan ve 11/06/2011 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanan³³² “Biyotıp Araştırmalarına İlişkin İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesine Ek Protokol” ise, dibacesinde, biyotıbbî araştırmaların insan haklarına ve saygınlığına hanel getirmeyecek şekilde yapılmasını amaçladığını ifade etmiş ve insan üzerindeki tıbbî araştırmaları ele almıştır. Protokolün “Kapsam” başlıklı ikinci maddesinin ikinci fıkrasında ise, *bu protokolün in vitro embriyo araştırmaları için kullanılmayacağını, in vivo fetüs ve embriyo araştırmaları için uygulanabileceğini*³³³ belirterek tüpteki (in vitro) ve rahimdeki (in vivo) embriyo arasında ayırım yapılmıştır.³³⁴ Bu protokolda in vitro embriyolar ile ilgili koruyucu düzenleme olmayışın, mezkûr sözleşmenin md. 18/1 ile tutarlı olduğu (zira düzenleme yapmayı iç hukuka bırakmış idi) düşünülse de in vitro embriyolara herhangi bir koruma getirilmediği şeklinde de yorumlar yapılmıştır.³³⁵

³²⁹ Türkmen, *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri*, 72.

³³⁰ Konuk, “Biyotetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi”, 2/63; Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 373.

³³¹ İpek Sevda Söğüt, “Biyotıp Sözleşmesi Hükümlerinin İç Hukuktaki Düzenlemelere Etkisi”, *Tıp Hukuku Dergisi* 7/14 (2018), 49.

³³² Biyotıp Araştırmalarına İlişkin İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesine Ek Protokol (Ek Protokol), *Resmî Gazete* 27961 (Mükerrer) (05 Mayıs 2011).

³³³ Ek Protokol, md. 2/2.

³³⁴ Arpacıoğlu, *Tüp Bebek Merkezlerinin Sözleşmesel Sorumluluğu*, 78; Çoban, “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”, 57,215; Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 60.

³³⁵ Türkmen, *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri*, 72.

Ülkemizde ise, ihtiyaç fazlası embriyolar üzerinde ÜYTE Uygulamaları ve ÜYTE Merkezleri Hakkında Yönetmelik'in 17. Ek'inin 3. maddesine göre, *“Kendilerine ÜYTE uygulanacak eşlerden alınan yumurta ve spermiler ile bunlardan elde edilen embriyoların bu Yönetmelikle belirlenen esaslar dışında her ne maksatla olursa olsun bulundurulması, kullanılması, nakledilmesi ve satılması yasaktır. Bu yasağa uymadığı tespit edilen merkezlerin ruhsatı/faaliyet izni iptal edilir. Merkez dışında bu tür faaliyet gösterilen yerlerin faaliyeti valilikçe derhal durdurularak ilgililer adli yönden işlem yapılmak üzere cumhuriyet savcılığına bildirilir.”* demek suretiyle ihtiyaç fazlası embriyoların üreme amacı dışında kullanılması hâlinde idârî müeyyide uygulanacağı ve cezaî yollara başvurulacağı anlaşılmaktadır. Yine 17. Ek'in 22. maddesine göre, oluşturulan embriyoların kaybolması hâlinde, idârî para cezası verilmektedir.³³⁶

İhtiyaç fazlası embriyoların bilimsel çalışmalarda kullanımının büyük oranda kök hücre temelli araştırmalar olduğu dikkate alındığında, konumuz bağlamında ülkemizde EKH çalışmalarının yapılıp yapılmadığına da değinmek gerekmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, EKH'ler, IVF kliniklerinde döllenmiş ancak ihtiyaç fazlası olan embriyolardan, araştırma amaçlı olarak bağışlanmış yumurtalardan gelişen embriyolardan, sonlandırılan gebeliklerden sağlanmakta ya da tedâvi amaçlı klonlama suretiyle üretilerek elde edilmektedir.³³⁷

Mâmâfih, bu tezin yazıldığı tarih itibarıyla, ülkemizde ÜYTE Uygulamaları ve ÜYTE Merkezleri Hakkında Yönetmelik'in 17. Ek'inin 3. ve 4. maddelerine göre, yumurta, embriyo bağışı ve üreme amacı dışında embriyo üretimi yasaktır.³³⁸ Sonlandırılan gebeliklerde ise, Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü 2018/7 Sayılı Genelge'ye göre aile, ölü doğanı defin talebinde bulunmazsa, Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği'nin 84/2 maddesi ile Tıbbi Atıkların Kontrolü

³³⁶ ÜYTUVÜYTMHY, Ek-17 md. 3, Ek-17 md. 22.

³³⁷ Görkey vd., *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*, 14; Görgülü, *Fıkıhta Cenin Hukuku*, 134; Karakaya, *Kök Hücre Çalışmaları ve Etik*, 21; Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 100; Konuk, “Biyoetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi”, 2/57; *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Alt Grubu Raporu*, 9; Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 44.

³³⁸ ÜYTUVÜYTMHY, Ek-17 md. 3, Ek-17 md. 4.

Yönetmeliği'nin 5/1/1 maddesine göre ölü doğan veya düşük mahsulleri gömülür yahut tesisatı olan kurumlarda fenni şekilde yok edilir. Dolayısıyla, ülkemizde sonlandırılmış gebeliklerden elde edilen ve biyolojik atık hâline gelen embriyo da yasal olarak kök hücre çalışmalarında kullanılamamaktadır.³³⁹ O halde, tedâvi amacıyla klonlama yolu dışında kök hücre çalışmaları yapılamayacaktır. Tüm dünyada hız kesmeden ilerlemeye devam eden EKH çalışmaları, bir yasa ile açıkça yasaklanmasa da elde edilebileceği seçenekler dolaylı yollardan olabildiğince daraltılmıştır. Şu anda ise Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından kök hücre çalışmalarını konu edinen 2018/10 sayılı bir Genelge çıkarılarak “Doku ve Hücrelerin Kullanıldığı Klinik Araştırma ve Klinik Denemeler Rehberi” yayınlamış ve bu rehbere uygun hareket edilmesi salık verilmiştir.³⁴⁰

Öte yandan, ihtiyaç fazlası embriyolar üzerinde araştırma yapılamayacağına dair yasaklama, bir yönetmelikte ve hatta yönetmeliğin kılavuzunda yer aldığı, dolayısıyla idârî düzenleyici işlem ile Oviedo Sözleşmesi'ndeki md. 18/1'de geçen “uygun koruma”nın sağlanamayacağını belirtilerek hâlen ihtiyaç fazlası embriyoların araştırma amaçlı kullanılabilmesini ileri süren yazarlar da bulunmaktadır.³⁴¹ Zira “suçta ve cezada kanunîlik ilkesi” gereğince *idarenin düzenleyici işlemleriyle suç ve ceza konulamayacağı* Türk Ceza Kanunu (TCK)'nun 2. maddesinin 2. fıkrası ile düzenlenmiştir.³⁴² Kimi yazarlar ise, “uygun koruma”nın idârî yaptırımın varlığına karşın cezâî sorumluluğun olmaması bakımından *yeterli* düzeyde olmadığından bahsetmiştir.³⁴³

³³⁹ Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, Genelge (2018/7 s. G.), 2018/7 (26 Mart 2018); Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği (YTKİY) (Erişim 15 Mayıs 2024), md. 84/2; TAKY, md. 5/1/1; Yorulmaz Medikolegal, “Doğum - Düşük - Küretaj - Defin Ruhsatı”, *Yorulmaz Medikolegal* (blog), 09 Haziran 2019; Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 60.

³⁴⁰ Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Genelge (2018/10 s. G.), 2018/10 (05 Nisan 2018).

³⁴¹ Türkmen, *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri*, 73; Çoban, “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”, 217.

³⁴² TCK, md. 2/2.

³⁴³ Arpacıoğlu, *Tüp Bebek Merkezlerinin Sözleşmesel Sorumluluğu*, 77; Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 61.

Diğer yandan, ihtiyaç fazlası embriyoların *yaşamlarını* devam ettiremeyeceklerinin, imhâ edileceklerinin sâbit olması hâlinde araştırma amaçlı kullanılabilceğini, Oviedo Sözleşmesi'nin salt araştırma amaçlı embriyo oluşturulmasını yasaklarken, embriyo üzerindeki deneyleri yasaklamadığını, dolayısıyla süresi dolduğunda imhâ edilmek yerine, bu embriyoların araştırma amaçlı kullanılmasında hukukî bir engel bulunmadığı ifade edilmiştir.³⁴⁴

Ayrıca, TCK md. 90 kapsamında “İnsan üzerinde deney” suçu düzenlenmişken, henüz hukukî konumu tartışmalı olan embriyonun üzerinde deney yapılmaması paradoks olarak nitelendirilmiştir. İhtiyaç fazlası embriyoların imhâsına dahi izin veriliyorken üzerinde deney yapılamıyor olması kabul edilemez olarak değerlendirilmiştir. Bu düşüncenin gerekçesi olarak da yaşamın başlayabilmesi için embriyonun rahme yerleştirilmesi gerektiği, rahme yerleştirilmeyen embriyonun insan olma potansiyelini hâiz olmadığı, yalnızca rahme yerleştirildiği zaman potansiyele sahip olacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla ihtiyaç fazlası embriyolarda ana rahmine yerleştirme söz konusu olamayacağından, hiçbir zaman insan olma potansiyeline erişemeyeceği belirtilerek mütemadiyen dondurucuda saklanması veya terk edilmesinin ihtiyaç fazlası embriyonun (varsa) onuruna vereceği zarar ile tedâvi amaçlı kullanımının vereceği zarar arasında pek de bir fark olmadığı söylenebilir.³⁴⁵ Buradan hareketle, anne rahminde yer alan (in vivo) embriyolar üzerinde yapılacak araştırmaların TCK md. 90 kapsamında suç teşkil edebileceği, ancak tüpteki (in vitro) embriyolar bakımından ilgili hükmün uygulanmayacağı ve yapılan araştırmaların suç teşkil etmeyeceği ifade edilmiştir.³⁴⁶

Üstelik, doğal yollarla oluşan veya üreme amacıyla in vitro oluşturulan embriyoların kaybına yasal olarak izin verilirken, yalnızca bilimsel araştırmalar söz

³⁴⁴ Söğüt, “Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları”, 61.

³⁴⁵ Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 419; Altınsaban, *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 77.

³⁴⁶ Türkmen, *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri*, 76-77; Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 407; Çoban, “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”, 215.

konusu olduğunda embriyoya hukukî ve insânî değer atfedilmesinin bilim çevrelerinde yoğun eleştirilere neden olduğu ifade edilmiştir.³⁴⁷

Öğretide ise birden fazla görüş mevcuttur. Tıpkı in vivo embriyolar gibi in vitro embriyoların da aynı hukukî korunmadan faydalanması gerektiğini, nitekim kanun koyucunun amacının embriyoyu korumak olduğunu, böylece embriyonun ana rahmine yerleştirilmeden önceki dönemde salt bir eşya olarak değerlendirilmesinin önüne geçileceğini düşünenler olduğu gibi; embriyoyu, nerede olduğuna bakmaksızın insanlık ailesinin bir üyesi olarak değerlendirenlerin de var olduğu ifade edilmiştir. Bir başka görüş, tüpteki embriyonun hukuk süjesi ya da objesi olmadığını, yalnızca gamet sahiplerinin kişilik haklarını koruyan hükümlere tâbi olduğunu savunurken; diğer bir görüş ise tüpte embriyonun potansiyel insan dahi olmadığını, zira kendi başına büyüemeyeceğini, dolayısıyla araştırmalarda kullanılabileceğini savunmaktadır.³⁴⁸

Embriyolar üzerinde araştırmanın mevcut koşullar dikkate alındığında sadece ihtiyaç fazlası embriyolar üzerinde yapılabileceği göz önünde bulundurularak,³⁴⁹ yeni bir düzenleme yapılmak suretiyle ihtiyaç fazlası embriyolar üzerinde araştırma yapılmasına karar verilmesinin uygun bulunması hâlinde ortaya çıkacak olan yeni bir tartışma konusu ise, embriyolar üzerinde kaçınıcı güne kadar işlem yapılabileceğidir. Zira yapılacak olan düzenlemede embriyoları korumak adına, belli bir sınır çizilmesi gerektiği muhakkaktır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, embriyo üzerinde yapılan nice araştırma sonucu oluşan IVF yöntemi, bir paradoks gibi, kendi içerisinde yeni araştırma alanları oluşturmakta, bu araştırma alanlarının en önemlisini ise ihtiyaç fazlası embriyolar teşkil etmektedir. İhtiyaç fazlası embriyoların dondurulması akabinde imhâ edilmesine dönük tartışmalar, IVF yoluyla doğan ilk insan olduğunu belirttiğimiz Louise Joy Brown'ın İngiltere'de doğmasından ötürü, Birleşik Krallık'ta oldukça tartışılmıştır.³⁵⁰

³⁴⁷ Konuk, "Biyotetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi", 2/58.

³⁴⁸ Aydın, *Yapay Döllenme Tekniklerinin Soybağı Hukuku ve Kişilik Hakkı Bakımından Sonuçları*, 99.

³⁴⁹ Çoban, "Türkiye'de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları", 213.

³⁵⁰ Cavaliere, "A 14-day limit for bioethics: the debate over human embryo research", 2.

Ahlâkî Konum (Bakınız: 2.3.) başlığı altında da belirttiğimiz üzere, embriyonun bilimsel çalışmalarda kullanım fikrine yönelik iki zıt görüşün mevcudiyeti, bu konu ile ilgili bir komite kurulması ve bu iki görüşün uzlaştırılması gerektiği fikrini doğurmuştur.³⁵¹ Bu komitenin raporuna göre ise, embriyonun gelişimi için önemli bir merhale olan 14. güne kadar embriyonun bilimsel araştırmalarda kullanılabileceği belirtilmiştir, zira 14. günün insan embriyosunda beyin ve omuriliğin öncüsü olan primitif çizginin (*primitive streak, neural tube*) ortaya çıktığı gün olduğu, bu çizgi ile embriyonik iç hücre kütesinin üç tabakaya (endoderm, mezoderm ve ektoderm) farklılaşmaya başladığı ve gastrulasyon sürecinin başladığı, bu sürecin ise aynı zamanda, embriyonun bölünmesinin tamamlanarak gebeliğin kaç ceninle devam edeceğinin belli olduğu an olması dolayısıyla önem taşıdığı ifade edilmiştir. Bu uzlaşma sonucunda Birleşik Krallık'ta 1990 yılında döllemeden sonraki ilk 14 günlük süreçte embriyo üzerindeki araştırmalar yasallaştırılmıştır.³⁵²

Ayrıca, ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırmalarda kullanımı hâlinde tartışılması gereken diğer bir konu ise gamet sahiplerinden onay alınıp alınmayacağıdır. Bilimsel araştırmanın öznesi olan ihtiyaç fazlası embriyolardan onam alınamayacağının âşikâr olduğu, zira henüz var olmayan *kişilerin* hakları ya da korunması gereken çıkarları olamayacağı, bu durumda onamın ebeveynlerden alınabileceği düşüncesinden hareketle³⁵³ onay alınmasını uygun görenler, onamın belli kriterleri taşınması gerektiğini, ihtiyaç fazlası embriyonun hangi araştırma için ve hangi amaçla kullanılacağına gamet sahiplerine açıklanmasını, gamet sahiplerinin bu açıklamayı anlayacak yeterlilikte olmasını, onamın gönüllü olarak verilmesini, kişinin onam vermeye yeterliliği ve yetkinliğine sahip olması gerektiğini öne sürmüşlerdir.³⁵⁴ Ayrıca onam verilirken embriyoyu oluşturan gamet sahiplerinin araştırmacıların her

³⁵¹ İlki, embriyonun potansiyel bir insan olduğu ve insan onuruna sahip olduğuna dayanarak embriyoları tam bir ahlâkî konum sahibi görenler; ikincisi ise, yapılacak araştırmaların potansiyel faydalarına odaklananlar idi.

³⁵² Cavaliere, "A 14-day limit for bioethics: the debate over human embryo research", 3.

³⁵³ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*, 225.

³⁵⁴ *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Alt Grubu Raporu*, 10; Beauchamp - Childress, *Biyomedikal Etik Prensipleri*, 189; Altınşaban, *Biyotip Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*, 94.

türlü tavsiyesinden kaçınarak, kendi değerlerine ve kriterlerine dayalı olarak tamamen özgür bir şekilde onam vermeleri gerektiği ifade edilmiştir. Din, tedâvi süresi, etnik köken, gelir, medenî durum, ekonomik durum ve eğitim düzeyi gibi sosyokültürel ve demografik faktörlerin onam kararını etkileyeceği düşünüldüğünde; ölüm, boşanma, ayrılık, depolama masraflarını karşılayamama, uzun süreli iletişim eksikliği gibi durumlar dolayısıyla ihtiyaç fazlası embriyonun araştırmalarda kullanılabilmesine dair kararın en geç dondurma işlemi anında verilmesi gerektiği söylenmiştir.³⁵⁵

Diğer yandan, ihtiyaç fazlası embriyo üzerinde araştırma yapmanın, insan dokularının ticârî bir meta hâline getirilmemesi ilkesine uygun olarak hareket edilmesi lâzım geldiği;³⁵⁶ embriyo araştırmaları gibi konularda yol gösterici ilkeleri sunarak hukukî düzenlemeler ile ilkelerin birbirlerine uyumlu hâle getirilmeleri gerektiği beyan edilmiştir.³⁵⁷ Bu kapsamda, ihtiyaç fazlası embriyolar üzerinde araştırma yapabilmek için yalnızca bu çalışmalar ile ilgilenecek husûsî bir etik kurulun oluşturulması gerektiği ve bu etik kuruldan onay alınarak araştırma yapılabilmesine yönelik yasal düzenleme yapılması gerektiği ifade edilmiştir.³⁵⁸ Araştırmaların yapılacağı sağlık merkezlerinde mezkûr araştırmaların özel olarak kurulan bir kurul aracılığı ile yürütülmesi gerektiği; kurulun, yapılmak istenen araştırmanın niteliğini etik açıdan incelemesi, araştırmanın doğuracağı sonuçlar hakkında öngörü sahibi olması gerektiğinin altı çizilmiştir.³⁵⁹ Bu açıdan araştırma komisyonunda tıp, genetik, biyoloji, hukuk, etik, fıkıh alanından uzmanlar yer almalıdır. Türkiye'deki etik kurulların türleri için İlaç ve Biyolojik Ürünlerin Klinik Araştırmaları Hakkında Yönetmelik hükümlerine göre hareket edilmelidir.³⁶⁰

³⁵⁵ Carlos Wilson Dala Paula Abreu Abreu vd., "Final Destination of Surplus Cryopreserved Embryos. What Decision Should Be Made?", *JBRA Assisted Reproduction* 25/2 (27 Nisan 2021), 280.

³⁵⁶ Bu noktada, üreme amaçlı embriyoların ticârileştirilmesi ile bilimsel araştırma amaçlı ticârileştirmeye toplumun aynı bakmayabileceğini belirtmek gerekmektedir.

³⁵⁷ *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Altı Grubu Raporu*, 10.

³⁵⁸ Söğüt, "Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları", 59.

³⁵⁹ Ürdün Tabipler Derneği, *İnsan Kopyalamak*, 246.

³⁶⁰ Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 347.

İhtiyaç fazlası embriyoları kullanarak araştırma yapmanın hem henüz tedâvi yöntemleri bulunmayan hastalıkları aydınlatma amacı taşıdığı hem de bilim göçü sebeplerinden birinin ortadan kaldırılabilceği ifade edilmiştir.³⁶¹ Hukuk düzenlemeleri yaparken amaçlardan birinin de mevcut problemleri en aza indirmek olduğu düşünüldüğünde, tüm dünyada tartışılan bir konuya salt yasaklama kastıyla yaklaşılması gerekmektedir, zira yasaklamak çözüm değildir. Pek çok uygulamanın merdiven altı yapıldığını belirtmek îzahtan vârestedir. Bu açıdan bakıldığında ve özellikle tedâvi edici yönü dikkate alındığında, EKH bakımından ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılmasına izin verecek şekilde düzenlemeler yapılması gerektiği belirtilmiş olup³⁶² EKH elde etmek için yeni embriyo oluşturulmasına izin verilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.³⁶³

Vurgulamak gerekir ki, ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel çalışmalarda kullanımına toplumsal zeminde tartışılmadan izin verilmemeli, kanun koyucunun önderliğinde tıp ve genetik alanından uzmanlar, teknoloji geliştiricileri, hukukçular, din adamları ve toplumun temsil edildiği uzun soluklu çalışmalar aracılığıyla ortak bir diskurs geliştirilmelidir.³⁶⁴ Bu çalışmalar sonucunda, yukarıda bahsedildiği üzere gastrulasyon süreci bir mîlât olarak kabul edilebileceği gibi, farklı gerekçelerle örneğin 5. gün de sınır olarak belirlenebilir yahut bu görüşmeler neticesinde embriyoların bilimsel araştırmalarda kullanılması fikrine toplum sıcak bakmayarak yürürlükteki mevzuat uygulanmaya devam edilir.

Ayrıca yukarıda da belirttiğimiz üzere, ÜYTE Uygulamaları ve ÜYTE Merkezleri Hakkında Yönetmelik'e ivedilikle eklenmesi gereken bir husus vardır ki,

³⁶¹ Öztürk Aydın, *Üremeye Yardımcı Tedavi Yöntemlerinden Doğan Hukuki Sorumluluk* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 41.

³⁶² Akpınar, *Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu*, 112.

³⁶³ *Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Araştırmaları Alt Grubu Raporu*, 24.

³⁶⁴ Barış, *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*, 206; David Baltimore - Paul Berg, "BIOTECHNOLOGY: A Prudent Path Forward for Genomic Engineering and Germline Gene Modification", *Science* 348/6230 (02 Mayıs 2015), 37.

o da oluşturulacak embriyo sayısı ile ilgilidir. Embriyo oluşumu ile ilgili tıbbî parametreler göz önünde bulundurulurken konunun uzmanları ile görüşülmek suretiyle oluşturulacak olan embriyo sayısına bir sınırlama getirilmeli ve bu konuda denetim sağlanmalı, ihtiyaç fazlası embriyo üretiminin mümkün olduğunca önüne geçilmeli ve idârî para cezasının yanı sıra caydırıcı müeyyideler konulmalıdır.³⁶⁵ Ayrıca düzenleme yapılırken mevzuatta kavramsal birliğin sağlanması adına, aynı anlama gelen kelimeler kullanılması ve yoruma açık nokta bırakılmaması gerektiği, kanunun interdisipliner uzmanlarca hazırlanmasının lâzım geldiği,³⁶⁶ ihtiyaç fazlası embriyoların hukukî statüsünün tanınması gerektiği ifade edilmiş olup³⁶⁷ hangi çalışmalara esas alınabileceği ve alınamayacağı saptanmalıdır. Ayrıca, bilimsel gelişmelerin özel şirketler tarafından finanse edilen kuruluşlar aracılığıyla ilerlediği göz önünde bulundurulduğunda, kamu ve özel sektör tarafından finanse edilen laboratuvarlarda bir güvenlik duvarı inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir.³⁶⁸

İhtiyaç fazlası embriyo sayısını azaltmanın bir diğer yolu ise, embriyonun hiç üretilmemesidir. Bunun yolu ise, embriyonun değil gamet hücrelerinin -bilhassa yumurtanın- dondurulmasından geçmektedir. Ne var ki ülkemizde gamet hücrelerinin dondurulması yalnızca tıbbî zorunluluğun gerektirdiği durumlarda sınırlı olup kanun koyucu tarafından keyfi olarak üreme hücrelerinin dondurulmasının önüne geçilmek istenmiştir.³⁶⁹ Bu yüzden kanaatimizce, tıbbî zorunluluk şartı aranmadan ve fakat keyfiliğe de yol açmayacak şekilde evli çiftlerin de belli bir süreyle, belli şartlar dahilinde üreme hücrelerinin dondurulmasına izin verilmesi gerekmektedir. Söz konusu şartların ne olduğu ve dondurma süresinin neye göre sınırlanacağı konusunda ise, kanun koyucu uzman hekimlerden destek almalıdır.

³⁶⁵ İhtiyaç fazlası embriyoların araştırmalarda kullanımına izin verilmesi halinde, dondurulmuş embriyoların sigortalanması, teşhis ve tedavi için patentlenmesi (Bakınız: Metin, *Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk*, 397.), özellikle SHYGM kapsamındaki araştırmalarda ihtiyaç fazlası embriyo kullanımında gamet sahiplerinin ve embriyonun genetik verilerinin veya saptanan hastalığın vericilerle paylaşımı gibi yeni çalışma alanları ve muhtemel problemlerin doğacağı hatırlatılmakla beraber, bu hususların her biri ayrı bir çalışma konusu olduğundan bu tezde işlenmeyecektir.

³⁶⁶ Söğüt, “Biyotıp Sözleşmesi Hükümlerinin İç Hukuktaki Düzenlemelere Etkisi”.

³⁶⁷ Söğüt, “Biyotıp Sözleşmesi Hükümlerinin İç Hukuktaki Düzenlemelere Etkisi”, 196.

³⁶⁸ Krimsky, *Kök Hücre Diyalogları*, 55.

³⁶⁹ ÜYTUVÜYTMHY, md. 20/1-3.

SONUÇ

Fıkıhın güzelliği, sürekli gelişen ve neredeyse sınırsız olaylar dizisinde yeni içtihatlar üretebilme yeteneğinde kendini gösterir. Gelişen biyoteknolojik ve biyomedikal uygulamalar dolayısıyla ortaya çıkan sorunlara karşı göz yummamak ve süreci yönetebilmek önemlidir. Bu sorunlardan biri olan ihtiyaç fazlası embriyoları konu edinen çalışmamızın ilk bölümünde, embriyonun çeşitli açılardan tanımını yaparak sun'î embriyo oluşturma tekniklerinden bahsettikten sonra tüp bebek merkezleri özelinde ihtiyaç fazlası embriyoların oluşum aşamalarını anlattık. İkinci bölümde ise ihtiyaç fazlası embriyoların fikhî, hukukî ve ahlâkî konumlarına değindik. Fikhî Konum değerlendirilirken ihtiyaç fazlası embriyonun illet bakımından cenine mukabil olup olamayacağını irdeledik. Hukukî Konum başlığı altında ihtiyaç fazlası embriyonun yaşama hakkını ve TMK bağlamındaki konumunu inceledik. Ahlâkî Konum başlığı altında ise ihtiyaç fazlası embriyoya dair normatif açıdan tartışılan birçok argümanı irdeledik. Son bölümde ise, ihtiyaç fazlası embriyonun kullanım alanlarına yer vererek tedâvi yâhut bilimsel araştırma amacıyla kullanılıp kullanılmayacağını fikhî ve hukukî açılardan değerlendirdik.

Bu noktada akıllara “İnsanın gelişmesine vesile olan teknoloji ile insanlığı tehdit eden teknoloji birbirinden ayrılabilir mi? Bu ayrımın sınırları nasıl belirlenebilir? Bu denetim nasıl sağlanabilir?” gibi sorular gelebilir. Mâmâfih, kontrol edilemeyen her şey gibi bu gelişmeler de büyümeye ve yayılmaya muktedirdir. Burada bize düşen ise, kendimizden ve çevremizden mesul olduğumuzun bilincinde olarak bu gelişmeleri kontrol edebilmektir. Bunu gerçekleştirebilmenin yolu ise, bu bilimi üretebilecek seviyeye gelmektir, zira üretilmeyen şey kontrol de edilemeyecektir.

Bu çalışmanın öznesi olan ihtiyaç fazlası embriyolar ile ilgili olarak, olabildiğince fazla embriyo üretilmesine mahal verilmemesi gerektiğini belirtmek zorundayız. Araştırma konumuz olan ihtiyaç fazlası embriyoların bilimsel araştırmalarda veya tedâvilerde kullanılmasının fikhî veçhesine bakıldığında öncelikle, İslâm'da bilimsel araştırmaların ve tedâvi olmanın desteklendiği sonucuna ulaştık. Bu minvalde ihtiyaç fazlası embriyoların kullanımını konusunda, ihtiyatkâr

davranılarak alternatif bir çözüm yolunun varlığı hâlinde ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılmaması gerektiği sonucuna ulaştık. İhtiyaç fazlası embriyoların kullanımı, yapılması istenen araştırma yahut tedâvi için tek yol ise, her somut olayın bir başına değerlendirilmesi gerektiği, genel nitelikli yorumlardan kaçınılması gerektiğine kanaat getirdik. Dolayısıyla, ihtiyaç fazlası embriyolar kullanılarak yapılması istenen her bilimsel araştırmanın amacının ve içerisinde barındırdığı risklerin irdelenmesi ve her tedâvi yönteminin ayrı ayrı incelenmesi lâzım geldiği, bu incelemelerin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için çeşitli uzmanlardan oluşan bir kurul oluşturulmasının lâzım geldiği, maslahat ve mefsetet arasında bir denge kurulması gerektiği, mefsetetin ağır bastığı hallerde ihtiyaç fazlası embriyoların gerek bilimsel araştırma gerekse tedâvi amacıyla kullanılmaması gerektiği sonucuna ulaştık.

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda,

- 1- Öncelikle ihtiyaç fazlası embriyo oluşumunu en aza indirmek için özellikle var olan yumurta saklama/dondurma teknolojisinin geliştirilmesi ve embriyonun saklanmasıyla ilgili bir hastalık şartı aranmaksızın IVF sürecinde evli çiftlerin de yumurta dondurabilmesine yönelik düzenlemeler yapılması lâzım geldiğini vurgulamak gerekmektedir.
- 2- Ayrıca, ÜYTE Uygulamaları ve ÜYTE Merkezleri Hakkında Yönetmelik'in 17. Ek'inin 7. maddesinde rahme yerleştirilecek embriyo konusunda sınırlama getirilmiş olsa da üretilecek embriyo konusunda sınırlama getirilmemiştir. Embriyo oluşumunun her gametin durumuna göre değişebilmesi gibi tıbbî faktörleri ve çiftlerin üreme özgürlüğünü dikkate alarak embriyo oluşturulmasına dair bir sınırlama getirilmeli ve fazlaca embriyo oluşturulması hâlinde idari para cezası ile yetinilmeyerek mevzuata caydırıcı müeyyideler konulmalıdır.
- 3- Diğer yandan, ihtiyaç fazlası embriyoların tedâvi ve araştırma amaçlı kullanımına sıcak bakılması hâlinde ise, üzerinde uzlaşılacak bir gün sınırı koymak suretiyle ihtiyaç fazlası embriyoların kullanılabilmesi kanaatindeyiz. Fakat ihtiyaç fazlası embriyoların hangi tür çalışmalarda

kullanılacağı yahut kullanılıp kullanılmayacağı; teknoloji geliştiricileri ile din adamlarının, genetik, hukuk ve biyoetik alanlarındaki uzmanların, ilgili devlet kurumlarının ve hatta halkın bir araya gelerek konu ile ilgili müzakerelerde bulunması suretiyle saptanmalıdır. İhtiyaç fazlası embriyoların kullanımına kanaat getirilmesi hâlinde ise, düzenleme yapılırken mevzuatta kavramsal birliğin sağlanması adına, aynı anlama gelen kelimeler kullanılması ve yoruma açık nokta bırakılmaması oldukça önemli olacaktır.

Dondurulmuş yumurta ve spermlerin âkıbeti, ihtiyaç fazlası embriyoların imhâ şartları, PGT, yıllık saklama sözleşmesine aykırılık halleri, ihtiyaç fazlası embriyoların başkasınca kullanılması hâli, embriyoların ticarileştirilmesi ve patentlenmesi, ihtiyaç fazlası embriyolarla yapılan araştırmalarda genetik verilerin paylaşımı gibi hususlar da çalışılmayı beklemektedir. Temennimiz, biyo-fıkıh alanındaki farkındalığın yükselmesi ve çalışmaların artması yönündedir.

KAYNAKÇA

- Abreu, Carlos Wilson Dala Paula Abreu vd. “Final Destination of Surplus Cryopreserved Embryos. What Decision Should Be Made?” *JBRA Assisted Reproduction* 25/2 (27 Nisan 2021), 276-281. <https://doi.org/10.5935/1518-0557.20200085>
- Advanced Fertility Center of Chicago. “IVF Implantation Failure: Why Does in Vitro Fertilization Sometimes Fail?”, 22 Eylül 2020. <https://advancedfertility.com/2020/09/22/ivf-implantation-failure-why-does-in-vitro-fertilization-sometimes-fail/>
- Akgün, Tunahan. “Türkiye’de her yıl 100 bin dolayında tüp bebek tedavisi yapılıyor”. *Anadolu Ajansı*. Erişim 28 Mayıs 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/turkiyede-her-yil-100-bin-dolayinda-tup-bebek-tedavisi-yapiliyor/2742689>
- Akıntürk, Turgut vd. *Türk Medeni Hukuku Başlangıç Hükümleri / Kişiler Hukuku*. İstanbul: Beta Basım Yayım, 13. Basım, 2016.
- Akpınar, Selim. *Embriyonik Kök Hücre Araştırmalarının Hukuki Boyutu*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Aktan, Hamza. “Fetva Dili ve Türkiye’de Sağlık Alanındaki Fetva Uygulaması: Diyanet Tecrübesi”. *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*. ed. Hakan Ertin. 1/85-94. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürrü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Alkış, Alpaslan - Tabak, Tayyibe. “Yapay Embriyo Üzerindeki Müdahalelerin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (31 Aralık 2021), 89-119. <https://doi.org/10.35209/ksuifd.988920>
- Altınsaban, İpek. *Biyotıp Sözleşmesi Bağlamında Türk Hukukunda Embriyo Üzerinde Tıbbi Araştırmalar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/56451.pdf>
- Arpacıoğlu, Mahinur. *Tüp Bebek Merkezlerinin Sözleşmesel Sorumluluğu*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Asch, Ricardo H. vd. “Preliminary Experiences with Gamete Intrafallopian Transfer (GIFT)”. *Fertility and Sterility* 45/3 (01 Mart 1986), 366-371. [https://doi.org/10.1016/S0015-0282\(16\)49218-6](https://doi.org/10.1016/S0015-0282(16)49218-6)
- Astiwarra, Endy Muhammad. “Tıbbi Konularda Fetva Verme Sürecinde Karşılaşılan Temel Fikhi Yaklaşımlar: Endonezya Tecrübesi”. çev. Orhan Önder. *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*. ed. Hakan Ertin vd. 2/197-213. İstanbul: İSAR Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Avcılar, Hüseyin vd. “Embriyonik Kök Hücreler ve İndüklenmiş Pluripotent Kök Hücreler”. *Asthma Allergy Immunology*. <https://doi.org/10.21911/aa.22>
- Aydın, Melike Belkıs. *Yapay Dölllenme Tekniklerinin Soybağı Hukuku ve Kişilik Hakkı Bakımından Sonuçları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler

- Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013. <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/9886/689290.pdf?sequence=1>
- Aydın, Öztürk. *Üremeye Yardımcı Tedavi Yöntemlerinden Doğan Hukuki Sorumluluk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/50919.pdf>
- Aydın Ünver, Tülay. *Ceninin Hukuki Konumu*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 1. Basım, 2011.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin Bedruddin. *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Aznar, Justo - Navarro-Illana, Pedro. "Therapeutic use of human embryonic stem cells". *Acta bioethica* 20/2 (Kasım 2014), 291-292. <https://doi.org/10.4067/S1726-569X2014000200017>
- Bâcî, Ebu'l Velîd Süleyman b. Halef. *el-Müntekâ şerhü'l-muvatta'*. 7 Cilt. Kahire: Matbaatü's Sa'âde, 1913.
- Baltimore, David - Berg, Paul. "BIOTECHNOLOGY: A Prudent Path Forward for Genomic Engineering and Germline Gene Modification". *Science* 348/6230 (02 Mayıs 2015), 36-38. <https://doi.org/10.1126/science.aab1028>
- Barbuzano, Javier. "Organoids: A new window into disease, development and discovery". *Harvard Stem Cell Institute*. Erişim 24 Mayıs 2024. <https://hsci.harvard.edu/organoids>
- Bardakoğlu, Ali. "İstishâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Barış, Maide. *Soy Hattına Yönelik Genetik Müdahale Karşısı Etik Argümanların Reflektif Analizi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Barış, Maide. *Umut ve Kaygı Arasında Genetik Müdahale Biyoetik Bir Çözümleme*. Betim Kitaplığı, 2022.
- Barış, Maide - Uslu, Bahar. "Can We Consider Embryos Solely as Biological Material?" Scholars' Press, 2021.
- Beauchamp, Tom Lamar - Childress, James Franklin. *Biyomedikal Etik Prensipleri*. çev. Kemal Temel. İstanbul: BETİM, 7. Basım, 2017.
- Bedir, Mürteza - Kılıç, Halil. "İnsan Hayatı Ne Zaman Başlar? Ruh Üfleme Kavramına İlişkin Bir İnceleme". *Hayat Ne Zaman Başlar, Ne Zaman Biter? Tıbbi, Dini ve Etik Sorunlar*. ed. Hakan Ertin - Merve Özaykal. 63-102. İstanbul: İSAR, 3. Basım, 2021.
- Bilgin, Lütfiye Gülay. *Kök Hücre Çalışmalarının Ortaya Çıkardığı Sorunlara Etik ve Teolojik Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. 11 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Boyras, Hilal Gül vd. "Yardımcı üreme tekniklerinde yasal durum ve etik sorunlar". *Androloji Bülteni*. <https://doi.org/10.24898/tandro.2023.46656>
- Bucaille, Maurice. *The Bible, the Qur'an and Science, the Holy Scriptures Examined in the Light of Modern Knowledge*. çev. Alastair D. Pannel, ts. https://islamicbulletin.org/en/ebooks/quran/bible_quran_science.pdf
- Cansel, Erol - İnan, Ali Naim. "Aynî Hak Kavramı, Taksimi ve Eşya Hukukunun

- Konusu”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21/1 (01 Mayıs 1964), 345-367. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001392
- Cavaliere, Giulia. “A 14-day limit for bioethics: the debate over human embryo research”. *BMC Medical Ethics* 18/38 (2017). <https://doi.org/10.1186/s12910-017-0198-5>
- Cesur, Nevra - Laçın Türkoğlu, Nelisa. “İndüklenmiş Pluripotent Kök Hücrelerin Elde Edilmesi ve Rejeneratif Tıpta Uygulanabilirliği”. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 47/1 (01 Nisan 2021), 117-126. <https://doi.org/10.32708/uutfd.801247>
- Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyub b. Sa’d Şemsuddin İbn Kayyim el-. *et-Tibyan fi Aksâmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Chamsi-Pasha, Hassan - Albar, Mohammed Ali. “Ethical Challenges of Stem-Cell Transplantation in Parkinson’s Disease: Islamic Viewpoint”. *AJOB Neuroscience* 6/1 (02 Ocak 2015), 67-69. <https://doi.org/10.1080/21507740.2014.991854>
- Çakar, Nur. “Embriyodan Erişkine Kök Hücreler”. *Bilim ve Teknik* 511 (Haziran 2010), 42-51.
- Çam, Naim. *Cenîne Yönelik Tıbbî Müdâhalelerin İslâm Hukûku Açısından Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Çeker, Orhan. “Anne Hayatının Tehlikede Olması Hâlinde Ceninin Âkıbeti” (Görüşmecisi: Ayşe Beyza Apa, Telefon Görüşmesi, Görüşme 29 Mayıs 2024).
- Çeker, Orhan. “Çocuk Düşürme (İslâm Dininde Çocuk Düşürme)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çeker, Orhan. *İslâm Hukukunda Çocuk*. Konya: Tekin Kitabevi, 2. Basım, 2023.
- Çeker, Orhan. “Surplus Embriyoların İmhasına Alternatif Yollar” (Görüşmecisi: Ayşe Beyza Apa, Önder Ankara İmam Hatipliler Derneği, Görüşme 19 Mayıs 2024).
- Çiftçi Davran, Merve. *Uluslararası Metinlerde Yardımcı Üreme Tekniklerinin Feminist Kuram Çerçevesinde Eleştirisi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Çoban, Aykut. “Türkiye’de İnsan Embriyosu Üzerinde Araştırma Yapmanın Hukuki Sorunları”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 86 (2009), 204-248. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2010-86-582#:~:text=Biyot%C4%B1p%20S%C3%B6z%2D%20le%C5%9Fmesine%20g%C3%B6re%2C%20ara%C5%9Ft%C4%B1rma,de%2C%20ayn%C4%B1%20yasak%20kapsam%C4%B1na%20girer>
- Çoban, Funda. “Tıp ve Hukukun Buluşma Noktasında Biyoetik Tartışmalar”. *İnsan Hakları Yıllığı* 34 (01 Haziran 2016), 21-42. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihy/issue/62003/928140>
- Demir, Süleyman. *İslâm Hukukunda Hakiki Şahsiyetin Başlangıcı ve Sona Ermesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Devolder, Katrien - Harris, John. “The Ambiguity of the Embryo: Ethical Inconsistency in the Human Embryonic Stem Cell Debate”. *Metaphilosophy* 38/2-3 (Nisan 2007), 153-169. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.2007.00480.x>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. “Araştırma amaçlı embriyo

- üretmek dinen caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 26 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1247/arastirma-amacli-embriyo-uretmek-dinen-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Embriyonik kök hücre ile tedavi olmak, bir başkasına nakletmek veya embriyonik kök hücreyi bilimsel araştırmalarda deney aracı olarak kullanmak caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 26 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1230/embriyonik-kok-hucre-ile-tedavi-olmak-bir-baskasina-nakletmek-veya-embriyonik-kok-hucreyi-bilimsel-arastirmalarda-deney-araci-olarak-kullanmak-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Embriyonik kök hücrenin bilimsel araştırmalarda kullanılması caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 26 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1330/embriyonik-kok-hucrenin-bilimsel-arastirmalarda-kullanilmasi-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Fıkhi açıdan ceninin durumu nedir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 22 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1224/fikhi-acidan-cenin-durumu-nedir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Ruh üflenmeden önce kürtaj uygulaması caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 26 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1331/ruh-uflenmeden-once-kurtaj-uygulamasi-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Tüp bebek yönteminde başkasına ait sperm, yumurta, embriyo veya rahmin kullanılması caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 23 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1326/tup-bebek-yonteminde-baskasina-ait-sperm-yumurta-embriyo-veya-rahmin-kullanilmasi-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Tüp bebek yönteminde fazla embriyo üretilip dondurulması caiz midir?" *Din İşleri Yüksek Kurulu*. Erişim 22 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1325/tup-bebek-yonteminde-fazla-embriyo-uretilip-dondurulmasi-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu. "Tüp bebek yönteminde rahme yerleştirilmeyen fazla embriyoların yok edilmesi caiz midir?" Erişim 22 Mayıs 2024. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1333/tup-bebek-yonteminde-rahme-yerlestirilmeyen-fazla-embriyolarin-yok-edilmesi-caiz-midir>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dumancı, Gökberk. *İnsan Konulu Klinik Araştırmalar ve Hukuki Boyutu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Durak, Mukaddes. *Fakihlerin Tedaviye Bakışı ve Fetvâda Tıbbî Bilginin Yeri*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Duru, Tuğba. *İslâm Hukukunda Cenine Müdahale*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ebul Fadıl Mohsin Ebrahim. "Zaruret (İslami Etik-Hukuki Gereklilik İlkesi):

- Biyomedikal Müdahaleler Alanında Uygulanması”. çev. Edanur Toprak. *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci* - 2. ed. Hakan Ertin vd. 2/123-132. İstanbul: İSAR Yayınları, 1. Basım, 2021.
- EMBL. “Disease Models”. Erişim 24 Mayıs 2024. <https://embl.org/topics/disease-models/>
- Erşahin, Mehmet. *İslam Hukuku Açısından Aile Planlaması Kürtaj ve Çocuk Sahibi Olma*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ertin, Hakan (ed.). *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*. 2 Cilt. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2021.
- George, Robert P. - Lee, Patrick. “Embryonic Human Persons”. *Science & Society* 10/4 (2009), 301-306.
- Ghanem, Isam. “Embryo Research: An Islamic Response”. *Medicine, Science and the Law* 32/1 (1991), 14.
- Giynaş, Ahmet Yusuf. *İslam Hukukunda Klonlama ve Kök Hücre*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Göçer, Emine. *Biyoetik Açısından İnsan Doğası*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Görgülü, Ülfet. “Din İşleri Yüksek Kurulunun Tıbbi Konulardaki Fetvalarına İlişkin Metodolojik Bir Değerlendirme”. *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*. ed. Hakan Ertin vd. 2/181-195. İstanbul: İSAR Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Görgülü, Ülfet. “Fıkhi Açısından Genetik Uygulamalar”. *Tıbbi, Dini ve Etik Boyutlarıyla Genetik*. ed. Maide Barış - Orhan Önder. 27-54. İstanbul: İSAR Yayınları, 2024.
- Görgülü, Ülfet. *Fıkıhta Cenin Hukuku*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Görgülü, Ülfet. “Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana - Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış”. *Diyanet İlmî Dergi* 58 (2022), 1095-1124.
- Görgülü, Ülfet - Halil Kılıç (ed.). *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Görkey, Şefik vd. *Kök Hücre Araştırmalarının Etik ve Hukuki Boyutu*. Ankara: Türkiye Biyoetik Derneği, 17 Nisan 2009. <https://biyoetik.org.tr/wp-content/uploads/2019/09/13.pdf>
- Grauman, Asa - Drevin, Jennifer. “Perceptions on using surplus embryos for the treatment of Parkinson’s disease among the Swedish population: a qualitative study”. *BMC Medical Ethics* 23 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12910-022-00759-y>
- Gultekin, Nazmi. “The Scientific Backgrounds of Biotechnological Therapies”. *İstanbul Üniversitesi Kardiyoloji Enstitüsü Dergisi* 2010/9/3-4 (01 Eylül 2010), 87-101. https://www.researchgate.net/profile/Nazmi-Gultekin/publication/269399703_The_Scientific_Backgrounds_of_Biotechnological_Therapies/links/548999d10cf268d28f0b04d2/The-Scientific-Backgrounds-of-Biotechnological-Therapies.pdf#page=12.43
- Gürbüz, Nagehan. *Biyo-tıp Hukuku Bağlamında İnsan Onuru Kavramı Tartışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,

2012. <https://www.muhamrembalci.com/hukukdunyasi/insanhaklari/1501.pdf>
- Hakeri, Hakan. *Tıp Hukuku El Kitabı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 21. Basım, 2020.
- Harari, Yuval Noah. *Homo Deus Yarının Kısa Bir Tarihi*. çev. Royzan Nur Taneli. İstanbul: Kolektif Kitap, 28. Basım, 2022.
- Harris, John. "Stem Cells, Sex, and Procreation". *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 12/4 (Ekim 2003), 353-371. <https://doi.org/10.1017/S096318010312405X>
- İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâr-u'l Fıkr, 1992.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. *el-Muhalla bi'l-Asar*. Beyrut: Daru'l-Fıkr, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem. *Cenne*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 2004.
- İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. thk. Şeyh Zekeriya Amirat. Beyrut: Dârü'l Kitabu'l Muallimin, 1999.
- İbn Receb, Zeynuddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hasen el-Hanbelî. *Camîu'l-Ulum ve'l-Hikem fi Şerhi Hamsine Hadisen min Cevamii'-l Kelim*. ed. Şuayb Arnavut. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 7. Basım, 2001.
- İbnu'l Hümam. *Fethi'l Kadir*. Daru'l Fıkr, ts.
- İlkılıç, İlhan. "Embriyonun Ahlaki Statüsüne İlişkin Etik Görüşler ve Argümanlar". *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*. ed. Ülfet Görgülü - Halil Kılıç. 27-38. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- İlkılıç, İlhan. "Rasyonel Tıp ve Tıp Etiği Kararlarındaki Meseleler". *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*. ed. Hakan Ertin. 1/49-82. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2021.
- İlkılıç, İlhan - Ertin, Hakan. "Ethical Aspects of Human Embryonic Stem Cell Research in the Islamic World: Positions and Reflections." *Stem Cell Reviews and Reports* 6 (2010), 151-161. <https://doi.org/10.1007/s12015-010-9117-6>
- İmam Gazzâlî. *İhyâ'u ulûm'id-dîn*. çev. Sıtkı Güllü. 4 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi, 1998.
- İnce, İrfan. "Önerilen Fıkhi Çözümlerin Getirdiği Sorunlar". *Tıp ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*. ed. Hakan Ertin. 105-126. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Karakaya, Ahmet. "Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları ve Dinî Yaklaşımlar". *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fıkhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*. ed. Ülfet Görgülü - Halil Kılıç. 53-60. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Karakaya, Ahmet. *Kök Hücre Çalışmaları ve Etik: Türkiye'de İnsan Embriyosundan Elde Edilen Kök Hücreler Üzerinde Yapılan Çalışmalarda Etik Sorunlar*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Karaman, Hayrettin. "Kök hücre". Erişim 17 Ocak 2024. <https://www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/4/0109.htm>
- Karaşahin, Tahir. "Embriyonik Kök Hücreler". *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 9/1 (01 Mart 2012), 65-71. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ercivet/issue/5828/77497>
- Kartal Soysal, Esra. *Posthüman Dünyada Üreme Felsefi Bir Giriş*. İstanbul: Siyasal

- Kitabevi, 1. Basım, 2023.
- Kâsâni, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ud. *Bedâiü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. Beyrut: Daru'l Kitabu'l İlmiyye, 1986.
- Keklikoğlu, Nurullah. "Somatik Hücre Nukleus Aktarımı - I: Yöntem". *Journal of Istanbul University Faculty of Dentistry* 41/3 (16 Ocak 2012), 55-58. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jiufd/issue/8844/110477>
- Keklikoğlu, Nurullah. "Somatik Hücre Nukleus Aktarımı - II: Uygulama Alanları". *Journal of Istanbul University Faculty of Dentistry* 41/3 (16 Ocak 2012), 59-63. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jiufd/issue/8844/110478>
- Keleş, Ekrem. "Dünyadaki Uygulama". *Tip ve Fetva: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 1*. ed. Hakan Ertin. 1/95-104. İstanbul: İSAR Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Kervancıoğlu, Mehmet Ertan. "Embriyonun Gelişimi ile İlgili Etik Durumlar". *Hayatın Başlangıcı ve Sonu: Fikhi, Hukuki, Tıbbi ve Etik Boyutlarıyla*. ed. Ülfet Görgülü - Halil Kılıç. 21-26. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Kesgin, Hafsa. *İslam Hukukunda Kürtaj*. Kitâbi Yayınları, 2018.
- Khan, Mohammed Iqbal. "Tıbbi Uygulama Hatalarında Fikir Geliştirme Süreci: İslami Bir Bakış Açısı". çev. Zeynep Gül Özgüven. *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*. ed. Hakan Ertin vd. 2/231-254. İstanbul: İSAR Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Koca, Ferhat. "Mefsedet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/356-358. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Konuk, Fatma Zehra. "Biyoetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi". *Sağlık Hukuku Makaleleri*. 2/55-79. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 2012.
- Krimsky, Sheldon. *Kök Hücre Diyalogları: Tıbbın Sınırlarında Felsefi ve Bilimsel Arayışlar*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Katar: Resalah Yayıncılık, 2006.
- Lopata, Alexander - Lachlan Hay, D. "The surplus human embryo: its potential for growth, blastulation, hatching, and human chorionic gonadotropin production in culture". *Fertility and Sterility* 51/6 (01 Haziran 1989), 984-991. [https://doi.org/10.1016/S0015-0282\(16\)60731-8](https://doi.org/10.1016/S0015-0282(16)60731-8)
- Makdisî, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Cemmâilî el-. *el-Muğnî*. Beyrut: Mektebetu'l-Kahire, 1968.
- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir. *el-Mudevvene*. 4 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Mansûr b. Yunus b. Salâhuddin b. Hasen b. İdrîs. *Keşşâfu'l-Kinâ' an Metni'l-İknâ'*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Marikawa, Yusuke. "Toward Better Assessments of Developmental Toxicity Using Stem Cell-Based in Vitro Embryogenesis Models". *Birth Defects Research* 114/16 (2022), 972-982. <https://doi.org/10.1002/bdr2.1984>
- Medikolegal, Yorulmaz. "Doğum - Düşük - Küretaj - Defin Ruhsatı". *Yorulmaz Medikolegal* (blog), 09 Haziran 2019. <https://www.yorulmazmedikolegal.com/olu-dogum-veya-tibbi-yasal-endikasyonla-sonlandirilan-gebeliklerde-defin-ruhsati-duzenlenmesi/>

- Mega, Ertunç. *Dondurulmuş İnsan Ceninlerinde Hak Paradigması*. İstanbul: İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021. <https://acikerisim.medipol.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12511/8243/Mega-Ertunc-2021.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Metin, Sevtap. *Biyoloji Etiği ve Hukuk*. İstanbul: BETİM, 2. Basım, 2019.
- Mollaki, Vasiliki. "Ethical Challenges in Organoid Use". *BioTech* 10/3 (Eylül 2021), 12. <https://doi.org/10.3390/biotech10030012>
- Neccâr, Muhammed Ali en- vd. *Cenne*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- Oğuzman, M. Kemal vd. *Kişiler Hukuku (Gerçek ve Tüzel Kişiler)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 8. Basım, 2005. <https://www.seckin.com.tr/kitap/760831804>
- Ozturk Turkmen, Hafize - Arda, Berna. "Ethical and Legal Aspects of Stem Cell Practices in Turkey: Where Are We?" *Journal of Medical Ethics* 34/12 (Aralık 2008), 833-837. <https://8132462625711418be6483c2d0db774bf632dd5b.vetisonline.com/stable/27720223>
- Pabuçcu, Recai vd. "Morphological Criteria Before Embryo Cryopreservation, Freezing Days, Post-Thawing Morphological Criteria and Effects of These Ratios on Pregnancy Outcomes". *Türk Üreme Tıbbı ve Cerrahisi Dergisi* 5/3 (2021), 94-101. <https://doi.org/10.24074/tjrms.2022-88111>
- Paçacı, İbrahim. "Klonlama ve Kök Hücre Çalışmalarının İslâm Dini Açısından Değerlendirilmesi". *Usul İslam Araştırmaları* 7/7 (01 Haziran 2007), 35-60. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/16722/173898>
- Pamukçu Baran, Özlem vd. "Göbek Kordonu Kan ve Stromal Kökenli Hücrelerin Sinir Hücrelerine Farklılaşması". *Dicle Tıp Dergisi* 34/3 (2007), 233-238. <http://acikerisim.dicle.edu.tr/xmlui/handle/11468/5509>
- Panno, Joseph. *Stem Cell Research: Medical Applications and Ethical Controversies*. New York: Facts on File, 2005. <https://5989e5f5b738a7bf6982c01c232a1cd27056bb51.vetisonline.com/EbscoViewerService/ebook?an=337765&callbackUrl=https%3a%2f%2fresearch.ebsco.com&db=e000xtr&format=EB&profId=eds&lpid=&ppid=&lang=tr&location=https%3a%2f%2fd0c449fe97e72df15faf96b8d7d4f5facfaa9c92.vetisonline.com%2fc%2fh3yxv%2fsearch%2fresults%3fq%3d%2fjoseph%2520panno%2520%26autocorrect%3dy%26limiters%3dFT1%253AY%26resetPageNumber%3dtrue%26searchSegment%3dall-results&isPLink=False&requestContext=&profileIdentifier=ih3yxv&recordId=n4fhce3j2z>
- Pinheiro, Raimundo César vd. "Effectiveness of in Vitro Fertilization with Intracytoplasmic Sperm Injection for Severe Male Infertility". *CMAJ* 161/11 (30 Kasım 1999), 1397-1401. <https://www.cmaj.ca/content/161/11/1397>
- Pope John Paul II. "What modern man is afraid of". *Redemptor Hominis*, 04 Mart 1979. https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis.html
- Rosenau, Henning. "Yeniden Canlı Üretimi, Tedavi Edici Klonlama Tartışmaları ve Alman Kök Hücre Kanunu". çev. Hakan Hakeri. *Tıp ve Ceza Hukuku*. 43-80. Karşılaştırmalı Güncel Ceza Hukuku Serisi 2. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2004.
- Rosner, Margit vd. "Human Embryo Models and Drug Discovery". *International*

- Journal of Molecular Sciences* 22/2 (11 Ocak 2021), 637.
<https://doi.org/10.3390/ijms22020637>
- Ru'eynî, Şemsuddin er-. *Mevahibu'l-Celîl Şerhu Muhtasari Halîl*. ed. Zekeriya Umeyrat. Dâru'l-İlm'ul-Kutub, 2003.
- Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü. 2018/7 s. G., Genelge. 2018/7 (26 Mart 2018).
- Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. 2018/10 s. G., Genelge. 2018/10 (05 Nisan 2018).
- Savaşan Söğüt, Melis. "Organoidler: Organizmayı Üç Boyutlu Taklit Etmek". *Bilim Genc*. Erişim 24 Mayıs 2024.
<http://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/organoidler-organizmayi-uc-boyutlu-taklit-etmek>
- Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Siddiqi, Muzemmil. "An Islamic Perspective on Stem Cells Research". *IslamiCity*. 27 Şubat 2002. Erişim 19 Şubat 2024. <https://www.islamicity.org/1713/>
- Singer, Peter. *Pratik Etik*. çev. Nedim Çatlı. İstanbul: İthaki Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Söğüt, İpek Sevda. "Biyotıp Sözleşmesi Hükümlerinin İç Hukuktaki Düzenlemelere Etkisi". *Tıp Hukuku Dergisi* 7/14 (2018), 181-208.
<http://search/yayin/detay/310745>
- Söğüt, İpek Sevda. "Yasal Belirsizlik: Embriyonik Kök Hücre Çalışmaları". *TBB Dergisi* 134 (2018), 37-70.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. *el-Ümm*. Beyrut: Daru'l Marife, 1990.
- Şahin, Fahri vd. "Kök Hücre Plastisitesi ve Klinik Pratikte Kök Hücre Tedavisi". *Türk Hematoloji-Onkoloji Dergisi* 15/1 (2005), 48-56.
- Şahin, Gülnaz vd. "Ovulation Induction in Intrauterine Insemination Cycles". *Türk Üreme Tıbbı ve Cerrahisi Dergisi* 1/1 (2017), 36-41.
<https://doi.org/10.24074/tjrms.2016-54244>
- Şahin, Nurten Zeliha. *İslam Hukuku ve Biyoetik (Sorumluluk ve Özerklik Ekseninde Biyoetik Tartışmalar)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
<https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/267522>
- Şentürk, Recep. "Biyofikih Metodolojisi: Kanıt Dayalı Tıp ve Delile Dayalı Fıkıh Matrisi". *Fıkıh ve Biyoetik: İslam Hukuku Bakımından Tıbbi Konularda Karar Verme Süreci - 2*. ed. Muhammet İhsan Karaman vd. 2/67-87. İstanbul: İSAR Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf eş-. *el-Muhezzeb fî Fıkhi'l-İmâmî eş-Şâfiî*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Şîrbînî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed Hatîb. *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Meânî Elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1994.
- Tan, Jia Ping vd. "Reprogramming Fibroblast into Human iBlastoids". *Nature Protocols*, 1-19. <https://doi.org/10.1038/s41596-024-00984-2>
- Tekin, Halil İbrahim. "Cinsiyet Belirleme", 12 Haziran 2021.
<https://www.drhit.com/cinsiyet-belirleme/>
- Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-. *Tekmiletü'l-Bahri'r-Râik şerh-i Kenzi'd-Dekâik*. Dâru'l-Kitabü'l-İslamiyye, ts.
- Türkmen, Ali Sefa. *Doğum Öncesi Genetik Müdahalenin Hukuki Etkileri*. İstanbul:

- İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ünal, Merve. *İslam Hukuku Bakımından Girişimsel Klinik Araştırmalar*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2022.
- Ürdün Tabipler Derneği. *İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?* ed. Rahime Demir. çev. Salih Uçan. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 1. Basım, 2003.
- Warren, Mary Anne. "The Moral Significance of Birth". *Hypatia* 4/3 (1989), 46-65. <http://www.jstor.org/stable/3809825>
- Yaman, Ahmet. "Klonlama ya da Genetik Kopyalamaya İslâm Hukuku Açısından Bir Yaklaşım". *Diyanet İlmî Dergi* 34/2 (1998), 21-41. https://www.academia.edu/35783512/KLONLAMA_YA_DA_GENETIK_KOPYALAMAYA_%C4%B0SL%3%82M_HUKUKU_A%C3%87ISINDAN_B%C4%B0R_YAKLA%C5%9EIM
- Yediel Aras, Şükran. "Kök Hücrelerin Özellikleri ve Sınıflandırılması". *Kök Hücreler ve Uygulama Alanları*. ed. Ebru Karadağ Sarı - Sevda Eliş Yıldız. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2023. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=uHDrEAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA7&dq=plastisite+k%C3%B6k+h%C3%BCre&ots=wM5xRvGc0n&sig=-bltnxOv7rOtzACwJPRXXxcG4UM&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Yenertürk, Ahmet. "Zygote Intrafallopian Transfer (ZIFT)". *Ankara Üniversitesi Üreme Sağlığı Teşhis, Tedavi, Eğitim, Araştırma ve Uygulama Merkezi*. Erişim 03 Haziran 2024. <http://usaum.ankara.edu.tr/zygote-intrafallopian-transfer-zift/>
- Yeprem, M. Saim. "Günümüz Tıp Dünyasında Tartışılan Tüp Bebek ve Kök Hücre gibi Yeni Uygulamaların İslâm Dini Açısından Değerlendirilmesi". *Diyanet İlmî Dergi*. 2010. Erişim 16 Temmuz 2024. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=9476>
- Yerdelen, Erdal. "Klonlamanın (Kopyalama) Ceza Hukukundaki Yeri". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 63/3 (01 Eylül 2014), 643-685. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001762
- Yılmaz, Oktay - Ucar, Mehmet. "Kök Hücre Çalışmaları ve Terapötik Klonlama". *Hayvancılık Araştırma Dergisi* 16 (01 Ocak 2006), 26-31.
- Zegers-Hochschild, F. vd. "The International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) Revised Glossary on ART Terminology, 2009". *Human Reproduction* 24/11 (01 Kasım 2009), 2683-2687. <https://doi.org/10.1093/humrep/dep343>
- Zengin, Mehmet Ali. *Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/445642>
- Zhang, Miaoci vd. *Special Issue: Synthetic developmental biology*. "Human embryoids: A new strategy of recreating the first steps of embryonic development *in vitro*". *Seminars in Cell & Developmental Biology* 141 (30 Mayıs 2023), 14-22. <https://doi.org/10.1016/j.semcd.2022.07.003>
- AIHS, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Kanun No. 6366). *Resmî Gazete* 8662 (10 Mart 1954).
- İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi, Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve

- Biyotıp Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun (Kanun No. 5013). (03 Aralık 2003). Erişim 08 Ocak 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/04/20040420.htm#8>
- Ek Protokol, Biyotıp Araştırmalarına İlişkin İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesine Ek Protokol. *Resmî Gazete* 27961 (Mükerrer) (05 Mayıs 2011). Erişim 26 Mayıs 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/06/20110611M1-4.htm>
- Güncel Türkçe Sözlük*, 24 Ocak 2023.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin etkileri. “Convention on Human Rights and Biomedicine - Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin etkileri”. Erişim 26 Mayıs 2024. <https://www.coe.int/tr/web/impact-convention-human-rights/convention-on-human-rights-and-biomedicine>
- Harvard Stem Cell Institute. “Disease Programs”. Erişim 24 Mayıs 2024. <https://hsci.harvard.edu/disease-programs>
- “Diyanet Hadislerle İslam”. Erişim 16 Mayıs 2024. <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=7&SAYFA=333>
- Memorial Şişli Tüp Bebek Merkezi. “Dondurma İşlemleri”. 27 Mayıs 2024. Erişim 27 Mayıs 2024. <https://www.tupbebek-genetik.com/tr/page/dondurma-islemleri.html>
- Güncel Türkçe Sözlük*, 24 Ocak 2023.
- Güncel Türkçe Sözlük*, 24 Ocak 2023. <https://sozluk.gov.tr/>
- Kubbealtı Lugatı*. Erişim 30 Nisan 2024. <https://www.lugatim.com/s/EMBR%C4%B0YON>
- Evans v. UK, Evans v. The United Kingdom (Kanun No. 6339/05). K. 6339/05 (European Court of Human Rights 10 Nisan 2007). Erişim 24 Haziran 2024. [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22evans%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-80046%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22evans%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-80046%22]})
- Güncel Türkçe Sözlük*, 24 Ocak 2023.
- Prof. Dr. Emre G. Pabuçcu. “Hangi Embriyo Daha İyi Tutunur? 3. Gün mü yoksa 5. Gün mü?” 27 Mayıs 2024. Erişim 27 Mayıs 2024. <https://www.emrepabuccu.com/bilgilendirme/hangi-embriyo-daha-iyi-tutunur-3-gun-mu-yoksa-5-gun-mu>
- Caltech Science Exchange. “How Does Disease Modeling Work?” Erişim 24 Mayıs 2024. <http://scienceexchange.caltech.edu/topics/covid-19-coronavirus-sars-cov-2/disease-modeling>
- “Instruction on Respect for Human Life”. Rome, 22 Şubat 1987. https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19870222_respect-for-human-life_en.html
- T.C. Sağlık Bakanlığı Ankara Bilkent Şehir Hastanesi. “IVF (Tüp Bebek)”. Erişim 30 Nisan 2024. <https://ankarasehir.saglik.gov.tr/TR-658456/ivf-tup-bebek-.html>
- IVF Turkey. “IVF’de Embriyo Gelişimini Keşfetmek: Temel Aşamalar ve Süreçler”. Erişim 30 Nisan 2024. <https://ivfturkey.com/tr/embriyo-geli%C5%9Fimi/>
- Karârâtü'l-Mecmau'l-fikhi'l-İslâmî bi Mekketil-Mükerrreme (1977-2010)*. Mekke, 3. Basım, ts. <https://baitalzakat.com/files/decisions-laws/baitalzakat.com-L100025.pdf#page=430.00>
- Klonlama ve Biyoetik: Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama*

- Araştırmaları Alt Grubu Raporu*. Ankara: Unesco Türkiye Milli Komisyonu Biyoetik İhtisas Komitesi Klonlama Çalışma Alt Grubu, 2005. <https://docplayer.biz.tr/1482577-Klonlama-ve-biyoetik-unesco-turkiye-milli-komisyonu-biyoetik-ih-tisas-komitesi-klonlama-calisma-alt-grubu-unesco-turkiye-milli-komisyonu.html>
- Kur'ân Yolu*. Erişim 06 Mayıs 2024. <https://kuran.diyamet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/hac-suresi-22/ayet-1/kuran-yolu-meali-5>
- NPHK, Nüfus Planlaması Hakkında Kanun (Kanun No. 2287). (24 Mayıs 1983). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2827.pdf>
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 30 Nisan 2024. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=ogulcuk>
- Paton v. UK, Paton v. United Kingdom (Kanun No. 8416/78). K. 8416/78 (European Commission of Human Rights 13 Mayıs 1980). <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/EComHR-1980-Paton-v.-United-Kingdom-X.-v.-United-Kingdom.pdf>
- “Recommendation 1046”. Strazburg, 02 Aralık 1986. <https://rm.coe.int/09000016807aa771>
- Resolutions and Recommendations of the International Islamic Fiqh Academy*. Jeddah, 2021. <https://iifa-aifi.org/wp-content/uploads/2021/12/Resolutions-Recommendations-of-the-IIFA-Official-Edition-Oct-2021.pdf>
- Stem Cell Biology and Regenerative Medicine in Ophthalmology*. thk. Stephen H. Tsang. Humana Press, 2013. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-1-4614-5493-9>
- Time Magazine*. “The First Test-Tube Baby” (31 Temmuz 1978). <https://time.com/archive/6880038/the-first-test-tube-baby/>
- TAKY, Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği. Erişim 15 Mayıs 2024. Erişim 15 Mayıs 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=23273&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- IVF Turkey. “Tüp Bebek Tedavilerinde Yumurta Toplama Süreci ve Sperm Toplama”. Erişim 30 Nisan 2024. <https://aws.ivfturkey.com/egg-retrieval-and-sperm-collection/>
- IVF Turkey. “Tüp Bebeğe Gebelik Testini Anlamak: Zamanlama, Türler ve Sonuçlar”. Erişim 30 Nisan 2024. <https://ivfturkey.com/tr/gebelik-testi/>
- TCK, Türk Ceza Kanunu (Kanun No. 5237). (26 Eylül 2004). Erişim 18 Mayıs 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- TMK, Türk Medeni Kanunu (Kanun No. 4721). 24607 (22 Kasım 2001). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf>
- TCA, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Kanun No. 2709). 17863 (Mükerrer) (18 Ekim 1982).
- Tavmergen IVF Clinic. “Türkiye’de İlk Tüp Bebek”. Erişim 28 Mayıs 2024. <https://tavmergenivf.com/turkiyede-ilk-tup-bebek/>
- ÜYTUVÜYTMHY, Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik. Erişim 30 Mayıs 2023. Erişim 30 Mayıs 2023. <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=20085&MevzuatTertip=5>

- Vo v. France, Vo v. France (Kanun No. 53924/00). K. 53924/00) (European Court of Human Rights 08 Temmuz 2004). Erişim 24 Haziran 2024.
[https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22vo%20france%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-61887%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22vo%20france%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-61887%22]})
- YTKİY, Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği. Erişim 15 Mayıs 2024.
Erişim 15 Mayıs 2024.
<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=85319&MevzuatTur=3&MevzuatTertip=5>
- IVF Turkey. “Yumurtalık Stimülasyonu”. Erişim 30 Nisan 2024.
<https://ivfturkey.com/tr/yumurtalik-stimulasyonu>